

Projektet om Kattegat-Skagerrak-regionens kulturudvikling under 1800-tallet er et tværvidenskabeligt forskningsprojekt i et samarbejde mellem universiteterne i Göteborg, Oslo, Bergen, Århus og Aalborg; Agder Distrikthøgskole; museerne i Uddevalla, Kristiansand, Randers og Grenå; arkiverne i Arendal, Hjørring og Skagen; Statsarkivet i Kristiansand og folkemuseumskivet i Bergen.

Det er projektets mål under helhed at analysere ændringerne i hverdagskulturerne i regionen fra begyndelsen af århundredet til slutningen. Dette arbejde foregår i en række arbejdsgrupper, der hver især tager sig af 1) den økonomiske udvikling, 2) fiskeriets ændringer, 3) kommunikationsforhold, 4) migration, 5) vækkelser og foreningsdannelse og 6) mødet mellem borgerkultur og almuekultur.

Projektets sekretariat findes på Aalborg Universitetscenter og adressen er:

Kattegat-Skagerrak-projektet

AUC

Postbox 159

DK-9100 Aalborg

(tlf. (06) 15 91 11, lokal 178 (kl. 09-12)

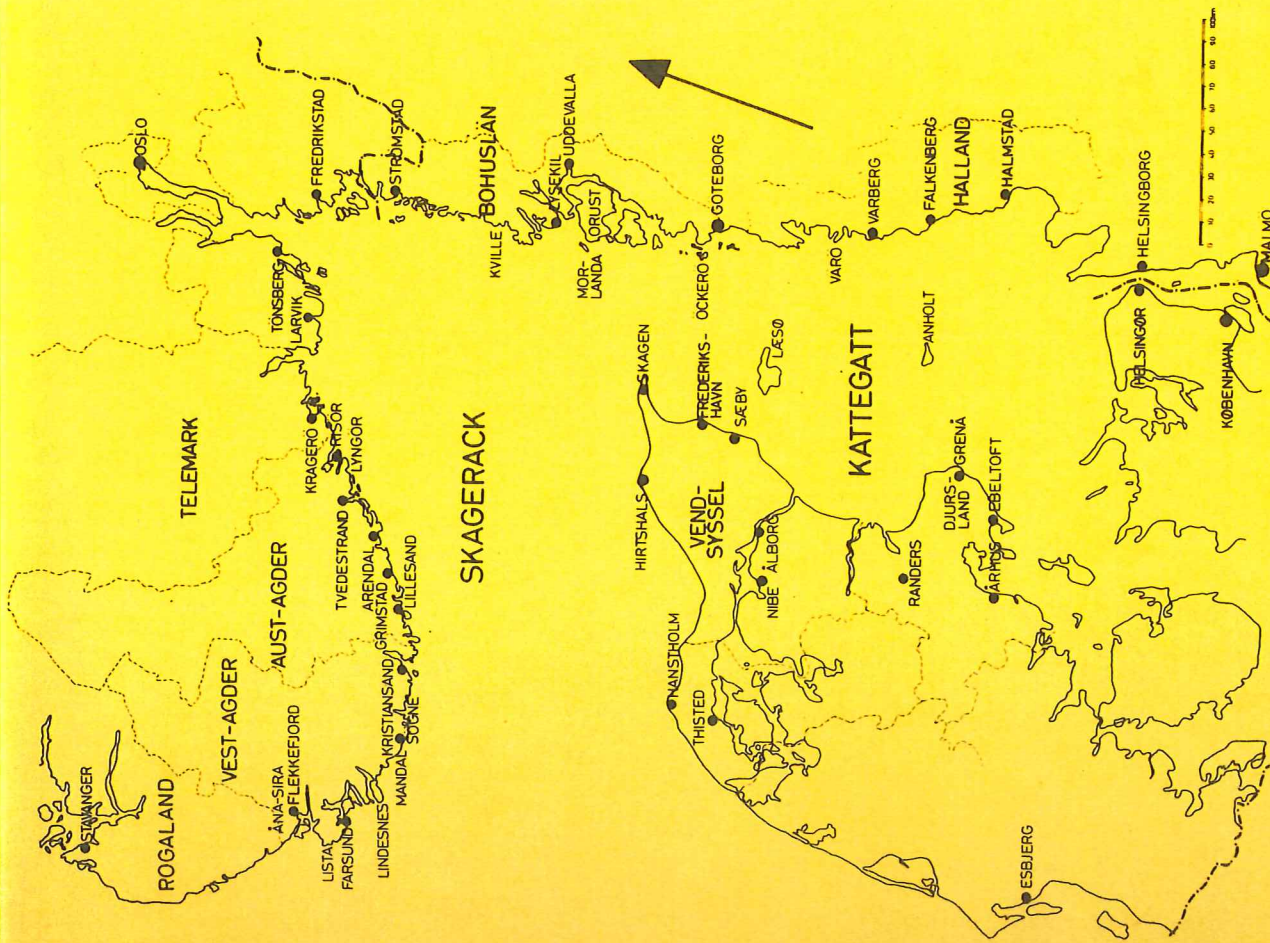
sekretær: Barbro Johansen)

Redaktionsudvalg: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm
Redaktionens adresse:

AUC

Postbox 159

DK-9100 Aalborg

KATTEGAT-SKAGERRAK PROJEKTET MEDDELELSER

nr 6 - 1984

Kattegat-Skagerrak-regionens
kulturutvikling
på 1800-tallet

FISKERIENES OG FISKERIMILJØENES UTVIKLING
Redigert av Harald Olsen

Redaksjon for serien: Hans Try, Anders Gustavsson
og Poul Holm

Kristiansand 1984

Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-prosjektet, nr. 6, 1984
Trykt i Kristiansand
Varodd Industriens trykkeri
ISSN 02 80 8463

Distribueres av: Kattegat-Skagerrak-prosjektet
Aalborg Universitetscenter
Postboks 159
DK-9100 Aalborg
(tlf. 08-159111, lok. 178, k1. 02-12)

FORORD

Dette nummer av Meddelelser er første bidrag fra den arbeidsgruppen innen Skagerrak/Kattegat-prosjektet som arbeider med fiskerienes og fiskerimiljøenes utvikling. Skriftet er en første presentasjon av tema og problemstillinger som har vært gjenstand for studier i gruppen, og endel foreløbige resultater. Denne presentasjonen gir imidlertid ikke noe fullstendig bilde av det forskningsfelt og de tema gruppen vil engasjere seg i. Gjennom senere bidrag fra de samme forfattere og gruppens øvrige medlemmer tar en sikte på å gi et mer fullstendig bilde av gruppens arbeid.

Artiklene er til dels meget ulike, både når det gjelder problemstilling/tilnæringsmåte og graden av stoffbearbeidelse. Men i tråd med intensjonene med denne publikasjonsserien legges de her fram som en foreløbig meningsytring, slik at forfatterne skal kunne nyttiggjøre seg reaksjoner fra øvrige prosjektdeltakere og andre interesserte i det videre arbeid.

Horst Meesenburg presenterer i sin oversiktsartikkel om de danske maritime landskaper endel nødvendig bakgrunnskunnskap for å kunne forstå de samfunns- og kulturformer som har utviklet seg i de danske kystmiljøer. Utfra en humanølogisk innfallsvinkel peker han på den sammenheng det er mellom kulturform og naturgitte betingelser, og viser særlig hvordan dette kommer til uttrykk i utviklingen av de danske fiskerier og øvrige maritime næringer. En beskrivelse av de forskjellige danske kystregioner leder fram til en oppsummerende tabellarisk oversikt over de danske fiskerier anno 1890, som på en instruktiv måte viser de ulike former for ressursutnyttelse langs den danske kyst.

Det er i gruppen enighet om at det for helhetens og oversiktens skyld vil være ønskelig med tilsvarende oversikter også for de svenske og norske Skagerrak- og Kattegat-kyster, og det vil bli arbeidet for å framskaffe slike oversikter. Ikke minst vil slike oversikter være til nytte for de øvrige arbeidsgrupper i prosjektet.

Ragnar Olssons studie av øysamfunnet Öckerö's utvikling på 1800-tallet er første bidrag i et større prosjekt om "Kontakter och samhällsutveckling" som han gjennomfører innenfor Skagerrak/Kattegat-prosjektets rammer. Olssons prosjekt vil omfatte fire kystsamfunn på Bohuslän-kysten, og vil bl.a. ta opp spørsmålet om hvilken innflytelse kontakten med Norge og Danmark har hatt på den økonomiske og tekniske utvikling i disse lokalsamfunnene. I artikkelen dokumenteres og drøftes den omstillingsprosess som øysamfunnet Öckerö gjennomgikk som en følge av det store bohuslänske sildefiskets tilbakegang tidlig på 1800-tallet. Artikkelen viser at ved hjelp av en mer bredspektret ressursutnyttelse og næringsutøvelse - med relativt større vekt på jordbruk og et mer mangfoldig, intensivert og spesialisert fiske - greier den stedeagne kystbefolkning denne omstilling relativt bra. Artikkelen peker også på den betydning som kontakten med danske og norske kystmiljøer har hatt i denne omstillingsprosessen.

Torben Anders Vesterogaards undersøkelse av notfisket på øya Anholt i Kattegat beskriver en prosess som i tid faller noe senere enn det som ellers står i fokus for arbeidsgruppens undersøkelser, idet undersøkelsen gjelder tidsrommet fra 1926 til 1933. Imidlertid står øysamfunnet Anholt på mange måter i en særstilling, idet det på grunn av geografisk og sosial isolasjon beholdt en føydal samfunnsstruktur lenger enn de øvrige lokalsamfunn i undersøkelsesområdet. Dermed skjer noen av de samme endringsprosesser på Anholt i dette århundre som ellers i Skagerrak/Kattegat-området fant sted på 1800-tallet. Og studier av Anholtsamfunnets utvikling

- også i dette århundre - kan dermed bidra til å kaste lys over de generelle utviklings- og endringsprosesser som omfattes av Skagerrak/Kattegat-prosjektets hovedtema. Vesterogaards undersøkelse av det kollektive notfiske på Anholt gjelder særlig de organisasjonsmessige og sosiale sider ved produksjons- og arbeidsprosessene. Undersøkelsen går dermed inn på de mentalitetsmessige sider ved de samfunnsmessige endringsprosesser, et tema som også har stått sentralt i Skagerrak/Kattegat-prosjektets felles prosjektbeskrivelse.

Harald Olsens artikkel skiller seg ut fra de øvrige idet den ikke er knyttet til noe lokalsamfunn eller avgrenset geografisk område, men beskriver utviklingen innenfor et bestemt fiskeri langs hele den norske Skagerrak-kysten. Utviklingen av det norske makrellfisket i løpet av forrige århundre er valgt ut fordi det på en spesiell måte illustrerer de grunnleggende utviklings- og endringsprosesser innenfor norsk fiskerinæring: bevegelsen fra de nære kystområder ut mot åpent hav, muliggjort gjennom en rekke teknologiske og organisatoriske innovasjoner, og utviklingen av en spesialisert og eksportorientert fiskerinæring basert på stordriftsmetoder. Slik sett kan en si at makrellfiskets utvikling blir en indikasjon på den moderne fiskerinæringens framvekst i Norge, og kan derfor nyttes som innfallsvinkel til be- lysning av en rekke grunnleggende samfunnsmessige endringer i kystmiljøene langs den norske Skagerrak-kysten i forrige århundre.

Artiklene i dette nummer representerer et nokså bredt spekter av tilnæringsmåter, og illustrerer således den bredde som finnes i arbeidsgruppen når det gjelder metode og faglig innfallsvinkel. Dette mangfold er delvis resultat av ulike faglig bakgrunn og interesse, men avspeiler også den ulike arbeidssituasjon som gruppens medlemmer befinner seg i. Noen har vært i stand til å arbeide med oppgaver i relasjon til Skagerrak/Kattegat-prosjektet innenfor sitt ordinære arbeid, mens andre må gjøre det utenom sin vanlige arbeidsdag. For

den sistnevnte gruppe vil det naturlig nok være vanskelig å velge en tilnæringsmåte som forutsetter mye feltarbeid.

Av denne grunn har arbeidsgruppen til nå ikke funnet det riktig å fastsette en strengt definert felles problemstilling og en felles tilnæringsmåte og metode. Dette ville selvsagt vært ønskelig, men en sterkt samordnet innsats ville nok forutsette et større innslag av øremerket fulltidsinnsats innenfor prosjektet enn det foreløpig har vært mulig å få til i denne arbeidsgruppen.

Arbeidsgruppen er imidlertid innstilt på - så langt de praktiske omstendigheter tillater det - å nå fram til en større grad av samordnet og faglig integrert innsats, og vil gi dette prioritet i det videre arbeid.

Grimstad, juni 1984.

Harald Olsen

INNHOLD

FORORD	3
HORST Meesenburg:	
DANSKE MARITIME LANDSKABER	9
En oversigt	
Ragnar Olsson:	
ETT ØSAMFUND UNDER 1800-TALLET	
ØCKERØ EFTER DET STORA BOHUSLÅNSKA SILLFISKET	29
Torben Anders Vestergaard:	
NOTFISKERIEI OG DEN NYE TID PÅ ANHOLT	65
Harald Olsen:	
MAKRELLFISKEETS UTVIKLING PÅ DEN NORSKE	
SKAGERRAK-KYSTEN PÅ 1800-TALLET	
En indikasjon på den moderne fiskerinærings framvekst i Norge	85

Horst Meesenburg:

DANSKE MARIITIME LANDSKABER

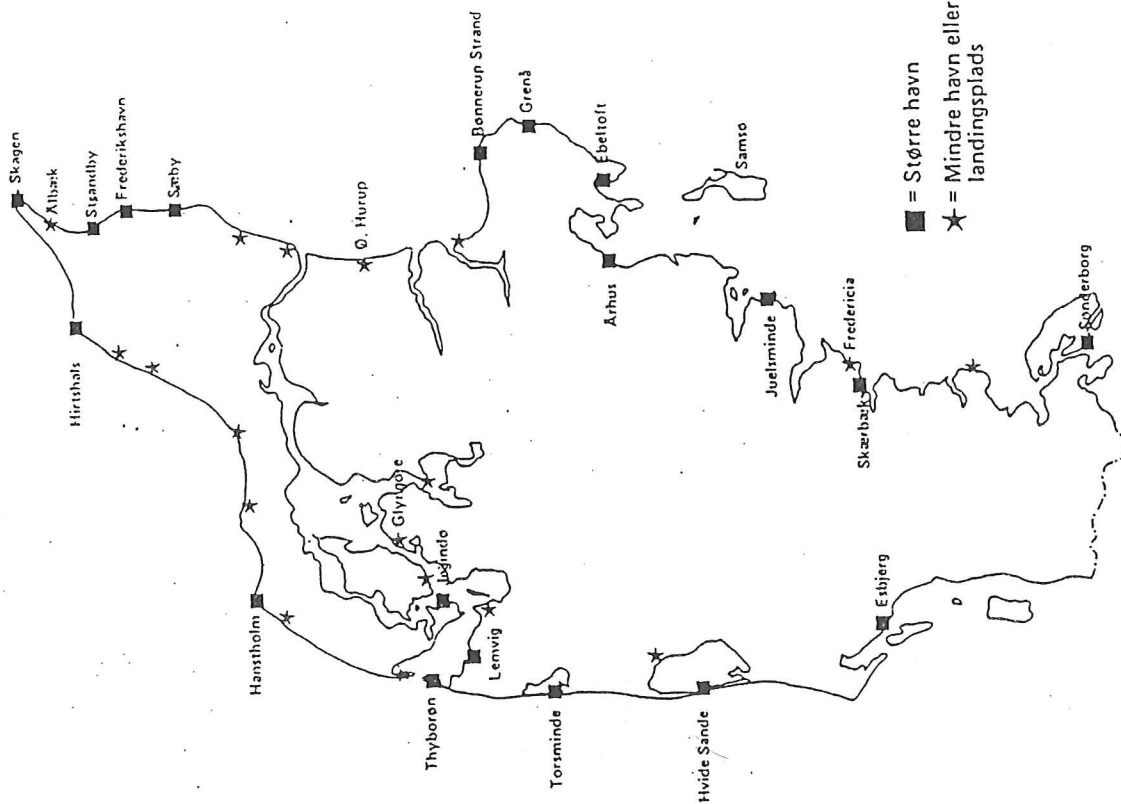
En oversigt.

Det maritime landskab

Det kystnære landskab har en vidt forskellig udformning langs Kattegats og Skagerraks kyster. De vigtigste årsager til disse forskelle er dels den varierende modstandsdygtighed overfor havets nedbrydning - de norske og svenske kysters grundfjeld i modsætning til det danske landskabs ler og sand, dels samspillet mellem havstigning og landhævning. Den afsmeltende is forvandles efter istiden til 100 meters havstigning, mens en endnu større landhævning i Vendsyssel, Bohuslen og Norge her rigelig opvejer havstigningen. Også strandens hældning ud mod de tilgrænsende have påvirker kystens form og fiskeriets muligheder. Langs Sørlandet grænser kysten direkte ud til den dybe norske rende, og fiskeriet er præget af skærgårdens lokale udformning, mens den jyske vestkyst grænser op til Nordsøens lavvandede og jævne sandbund, der især giver snurrevød og trawl mulighed for fangst over store ensartede flader. Til gengæld har denne kyst været vanskelig at besejle, mens Sørlandet og Bohuslen med sin beskyttede skærgård giver mange muligheder for indenskærs sejlads og anlæg af naturhavne.

De danske kystlandskaber

Danmark har principielt to slags kyster, de havvendte og de lævendte. Nordsø og Skagerrak ruller uhindret mod kysten, havet nedbryder og opbygger uimodsagt, brændingen transporterer millioner tons af sand langs kysten, udjævner og omformer, og vestenvinden blæser sandet ind over land til et 5-10 km bredt klibælte. Bag Skagens Gren kommer kysten i læ for de værste storme. Alligevel minder kystlandskabet fra Skagen til Grenå i mange henseender om det vestjyske, og kystkulturen ligeså.

DANSKE HAVNE

Således når det frodige østjyske bondeland kun på enkelte steder ud til kysten, idet landhævningen har bræmmet islidens landskaber med et bredt og sandet bælte af hævet havbund. Kun ved Limfjorden, Mariager Fjord og Randers Fjord trænger havet snævert men dybt ind i landet og giver mulighed for andre former for fiskeri.

Djurslands fremskudte halvø demonstrerer overbevisende skiftet mellem de to danske kystlandskaber. Den nordvendte kyst er udsat for de nordøstlige vindretningers fulde tilløb og har bræmmet det i forvejen ret så sandede Djursland med en klithede, der tidligt skabte en kystvendt strandsidderkultur, der i 1900-tallet blev centreret på Fjellerups og Bonnerupstrands fiskerlejer. Mod øst skifter kysten karakter, moræneland og kalksten danner klinten, og Grenå er mere købstad enn havn. Men først med Æbeltoft er vi for alvor over i det sydøstdanske kystlandskab. Og samtidig skifter fiskeriet karakter og bliver - som i Limfjorden - domineret af "faste redskaber" og gårdenes gamle bundgarnsrettigheder.

Djurslands fremspring skaber sammen med Samsø læ for de østjyske kyster, og selv om Nordfyn nok er fattig på indskæringer, får Kattegat først igen sin fulde kraft på Nordsjælland - især fra Sjællands Odde til Helsingør. Københavnerens nordsjællandske "sommerland" har megen lighed med det vestjyske. Helt op imod år 1900 nåede Københavns opland kun til Hillerød-Helsingør og kun langsomt bredte landliggerne sig videre mod Hornbæk - som endnu i 1880'erne for Holger Drachmann rummede de samme romantiske kvalitetter som Skagen. Hornbæk, Skagen og Sønderho - fjerne fiskerlejer og skipperbyer. Langs Nordsjællands kyst møder vi endnu en gang flyvesandets og strandvoldenes magre sandbælte med fiskeriets kystkultur og indlandets rige gårdbrug.

Men ligesom Nordjyllands Limfjord og Nordfyns Odense Fjord skærer Isefjord og Roskilde Fjord sig langt ind i det bakkede landskab og skaber grundlag for en helt anden kystkultur. Vold-somme skift over små afstande.

Det er derfor vanskeligt at sondre mellem primitivt og specialiseret fiskeri. Derimod nok mellem lejligheds- og hovederhverv, selv om grænserne også her er glidende.

Om fiskeri nødvendigvis har udviklet sig som bierhverv til landbrug er uvist. Også her finder vi alle kombinationer - fra 99% landbrug og 1% fiskeri til 99% fiskeri og 1% landbrug. De to erhverv har altid udgjort selvskrevne kombinationer, der øgede selvforsyningen og udfyldte kalenderen. Og forudsatte kendskab til det levende. Lokale naturforhold bestemte deres indbyrdes betydning.

Hvor landskabet som ved Limfjorden var en indviklet labyrint af agerland og fiskevand, blev erhvervskombinationen særlig tæt. Et rigt landbrug, et godt fiskeri, suppleret med handel og bierhverv, skabte her særlig rig variation. Ingen bred kystzone skilte ager og hav. Hvor en bred klitzone eller en mager skærgård derimod gav plads for en velafgrænset kystkultur, og hvor jordens ringe ydeevne nødvendigvis udnyttelsen af nye ressourcer, kunne en egentlig maritim kultur komme til udvikling. Selv inden for samme sogn fik man et klart skel mellem bonde- og fiskerbefolkning. Men som f.eks. Marstal på det frodige frosø, er mennesket selv uden sådanne landskabsgrænser i stand til at skabe kulturskel.

Kystkulturen inddrog mange andre ressourcer og jobs end fiskeriet. Alt hvad der drev i land - tang, træ mm - havde allerede bonden brugt, men hertil kom alt det, som besiddelse af båd og kendskab til sejlads muliggjorde. Handel med fisk og landbrugsvarer langs kysterne udviklede sig til regulær søfart, der fik sin placering i årets rytme. Den voksende vareomsætning i 1700- og 1800-tallet resulterede ofte i, at søfart blev mandens hovederhverv, landbruget overlod kvinderne, fiskeriet de gamle. Mange nordsjællandske fiskerlejer specialiserede sig på stenfiskeri og deltog som hele flåder i 1800-tallets havnearbejde i f.eks. Rønne, København og Fredrikshavn. Lodseriet gav kontantindtægt for mængden af fisker ved indsejlingen til havne og stræder - i starten som uorganiserede "kendtmænd", senere som

Også de lavendte kyster og deres erhvervskulturer kan opvise fællestræk - et af dem er åle-fiskeriet - men variationerne er store. De forholdsvis snævre sunde og bælt, de lavvandede arkipelager, fjorde og bugter. Nogle steder har fiskeriet gennem århundreder været spredt på en stor del af den kystnære landbrugsbefolkning. Andre steder har den samlet sig i fiskerlejer med en vis erhvervsspecialisering.

Det maritime menneske

Trods disse store lokale forskelle er der næppe den kyststrækning, der ikke har givet plads for udviklingen af en maritim kultur. Mens fiskeri og søfart i de indre danske farvande som regel var en forlængelse af landbruget - enten som et bierhvervsfiskeri, der supplerede gårdens produktion - eller som en søfart, der fragtede dens varer, blev landbruget langs de havvendte kyster reduceret til at udgøre et supplement til de maritime erhverv. Særlig i 1800-tallet blev specialiseringen nogle steder drevet så vidt, at enten søfart (som på Fanø, Marstal og de nordjyske landingspladser) eller fiskeri blev hoved- eller eneerhverv. Som regel udfyldte fiskeriets søfartens og landbrugets forskellige ressourcer dog fortsat i forening kalenderen.

Fiskeriets betydning som bierhverv blødt andre bierhverv spænder over et rigt varieret register såvel i økonomisk betydning som i teknologisk udvikling. Selv det enkle fiskeri med krog kræver den rette agn og en viden om, hvor fisken er netop nu. Selv et tilsynsladende nok så tilfældigt og betydningsløst fiskeri har erfaring som baggrund. Ikke nødvendigvis generationers, men altid nogen. De "biologiske erhverv", landbrug og fiskeri, har et vist kendskab til det levende som forudsætning. Agerbrug, husdyrhold, jagt og fiskeri er tilpasset årstidernes livsrytme. Og bierhvervets rige mønster er tilpasset de mange levende ressourcers regelmæssighed. Nogle er vigtige, andre næsten uden betydning, men alle nødvendige for at få enderne til at nå sammen. Selv den mest fattige tilværelse "fra hånden i munden" var baseret på denne biologiske viden.

egentlige lodser. Også arbejde ved bjergning, redning, fyr- og toldvæsen indgik i den alsidige havvendte erhvervskultur. Sikringen af egen kyst blev fra 1870'erne et vigtigt konstant-erhverv for Harbørens befolkning. Gennemlæser man de trods alt ret så detaljerede beskrivelser, der foreligger fra den store reformtid i 1830'erne overraskes man gang på gang over den næsten uoverskuelige mosaik af udnyttede ressourcer i datidens fiskerlejer.

Selv om grænserne altid vil være glidende, kan kystkulturen dog med lidt god vilje systematiseres. I det følgende er klassificeringen forsøgt på et regionalt grundlag.

Det sydvestjyske Vadehav

Syd for Blåvandshuk begynder tidevandet at formgive kysten. Næstsidste istids høje moræneland, "bakkeøen", drejer ved Oksbøl mod sydøst, danner klinten ved Esbjerg, for syd for Ljærborg at bræmmes af marsk. Den vigende kyst danner "Ribe Bugt", der gennem 3-4000 år er blevet opfyldt af tidevandets og flyvesandets aflejring i en op til 20 km bred bræmme. Yderst mod havet har brændingens enorme sandvanding opbygget en række klitøer - fra halvøen Skallingen over Fanø, Mandø og Rømø til Sild, der afgrænser et stort sandflak kaldet Vadehavet. Tidevand og stormfloder aflejrede desuden sit klæg ind over det jyske fastlands ådale. Tidevandets daglige pulsslæg, der hvert halve døgn pumper omkring 1000 mio m³ vand ind og ud af Grådyb, Knudeødyb, Juvredy og Listerdyb, bestemmer hovedtrækkene i det marine landskabs udformning. Dybene har hver deres net af støre og mindre render, der forgrener sig ind over vadernes sandflader, og hvert dyb afgrænses af høje vader i forhold til nabo-dybet. Dybene er dybest mellem øerne, mens de ind over vaderne bliver stadig mere fladvandede. Selv om Vadehavets mosaik af klitøer, dyb, vader og marsk alle indgår som en del af tidevandets formverden, er dybene og deres forgreninger det væsentligste element. Ad dem transporterer stigende og faldende vand årligt millioner af m³ slik og sand ind over vade og marsk - og også for det maritime menneske var dybene forudsætning for sejlads og bosættelse.

OVERSIGT OVER DE DANSKE KYSTLANDSKABER:

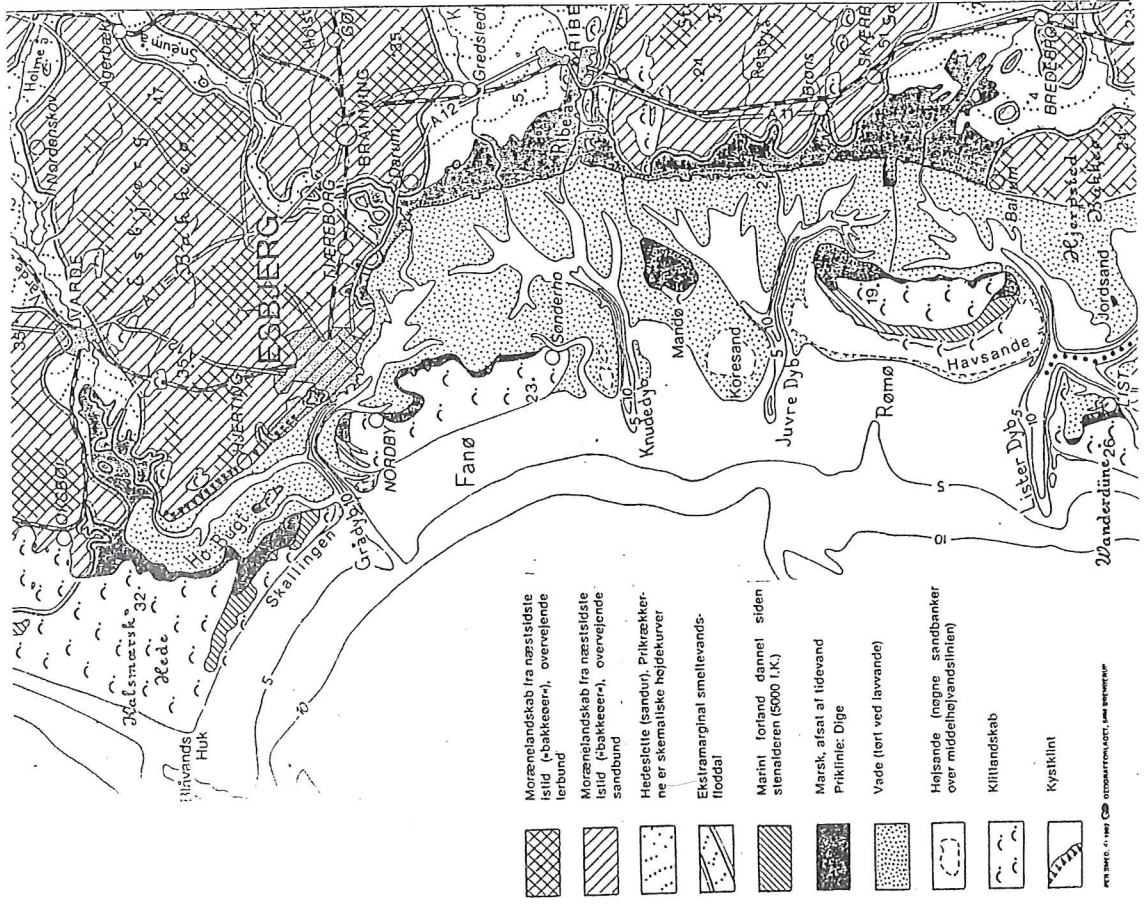
- I - Det sydvestjyske Vadehav
- II - Fra Blåvandshuk til Limfjorden
- III - Fra Thyborøn til Skagen
- IV - Vendsyssels og Himmerlands Kattegat-kyst
- V - Sjællands nordkyst

Vadehavet er på mange måder ideelt for maritime aktiviteter. Farvandet var rigt på søl, fugl og fisk, og de skiftevis vanddækkede og tørlagte flader gjorde gjorde jagt og fiskeri mulig uden båd og med enkle redskaber. Belligenheden ud mod den sydlige Nordsøs handelsveje inddrog tidligt området i regionens handel, og alle-rede årtusinder før Ribes anlæg i 700-tallet sejlede fladhundede fartøjer indenskærs over Vadehavets sandflader. Blev skibet hængende, afventede man blot det næste højvande. Købstædernes åhavne og kystens ladepladser varetog den vestjyske omsætning af varer, men tidligt blev også øhavnenes større vanddybder udnyttet. Mens dybene hurtigt taber dybde, når de nærmer sig fastlandet, går de markeret ind langs øernes nordøst- og sydøst-pynter, hvor maritime bysamfund som Sønderho og Nordby voksede sig store.

Mens fiskeriet synes at dominere op gennem middelalderen, overtager søfarten førerpladsen i 1700- og 1800-tallet - i løbet af 1900-tallet afløst af turisme. De maritime erhverv er begrænset til regionens øer samt enkelte sogne på fastlandet - klitsognene ved Blåvandshuk i nord og geestsognene mellem Ballum og Højer i syd. Endelig har kystens købstæder, Varde, Ribe og Tønder samt ladepladser som Hjeriting, Ballum og Højer deltaget i områdets søfart. Karakteristisk for de danske kyster er, at de maritime erhverv kan være helt dominerende i nogle sogne, mens nabosognene mangler enhver tradition for havvendte aktiviteter.

Fra Blåvandshuk til Limfjorden

Ved Blåvandshuk ophører tidevandskysten og afløses af en lukket strandvolds- og tangekyst. Tangerne afspærrer nogle store strandøer, der med mindre afbrydelser strækker sig fra Filso i syd, over Ringkøbing og Stadil Fjorde til Nissum Fjord og Bredning i nord. Kombinationen af klittange, strandøer og marsk giver også her det marine landskab en bredde på 5-10 km og skaber en rig variation av ressourcer, der tidligt supplerede det fattige landbrug på klitten. Trods det havnære landskabs ringe ydeevne gav de talrige bierhverv i løbet af

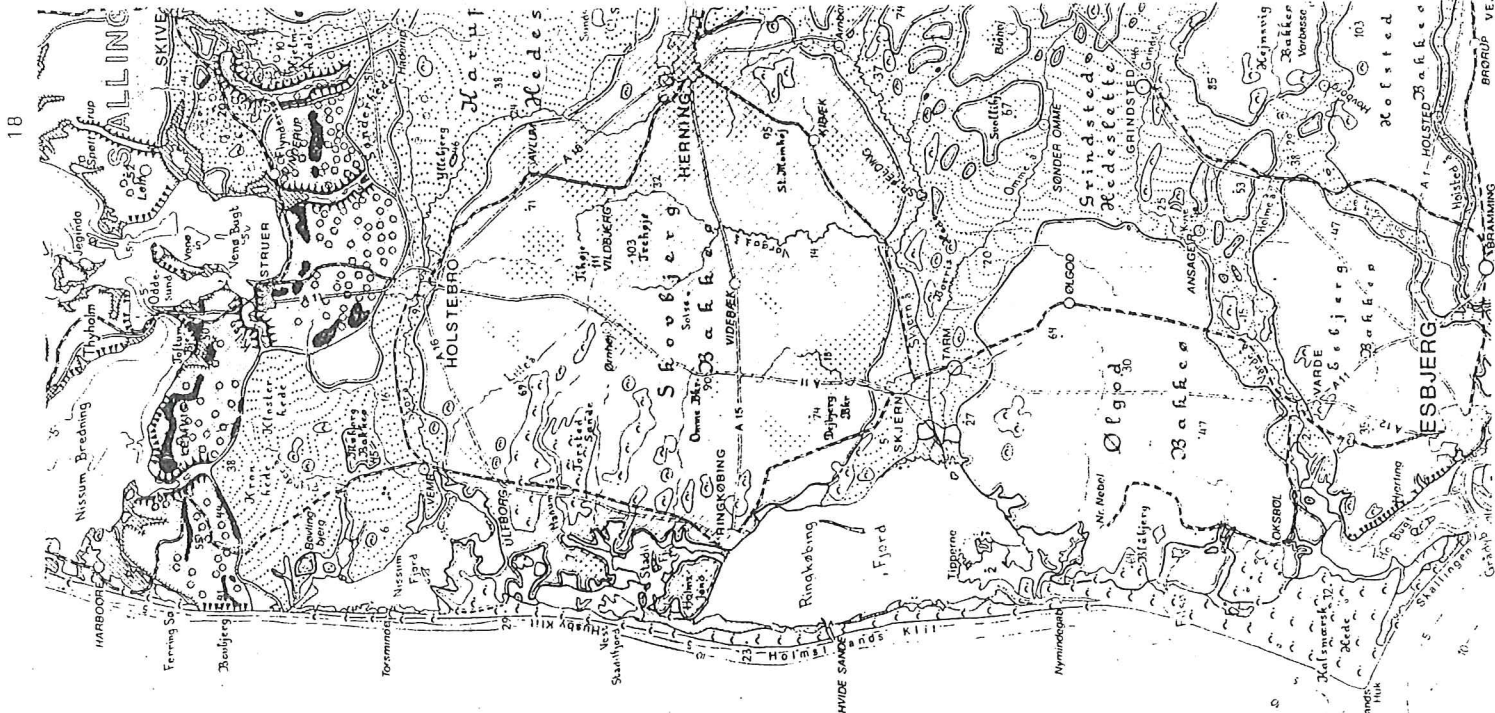
DET SYDVESTJYSKE VADEHAV

1700- og 1800-tallet grundlag for en talstærk befolkning, der kombinerede hav- og fjordfiskeri med rorskår, høslæt på engene, bjergning mm.

Et heskedent landbrug sikrede dagligt brød, mens fiskeriet vår og høst foregik fra klittens fiskeboder. Fiskeboderne lå spredt op langs hele kysten, og fiskeriet foregik de fleste steder fra åben strand. Kun ved Nymindegab og Harboøre var der mulighed for at komme i læ bag klittangen. Harboøre blev da også tidligt kystens vigtigste udgangspunkt for et kombineret hav- og fjordfiskeri, mens Nymindegab med omkring 50 fiskeboder og 15-20 bådelag med en befolkning på omkring 200 ved vår- og høstfiskeriet var nummer to. Men iøvrigt foregik fiskeriet fra hele kysten, og først efter anlægget af Esbjerg havn blev denne kyststrækning omkring århundredskiftet affolket for en del af sin fiskerbefolkning. Samtidig gik fiskeriet i løbet af et tiår fra at være et sæsonfiskeri med bakkefiskere over til helårsfiskeri med snurrevod fra motoriserede kuttere. Anlæg af havn i Thyborøn i 1917, i Hvide Sande og Lønsminde i 1931 skabte grundlaget for den nuværende fordeling af fiskeriet, mens kystens klitzone i løbet af efterkrigsårene næsten helt blev affolket og erobret af turismen. Fra at være en integreret del af næsten alle kystsoğnernes erhvervskultur blev fiskeriet samlet i de bysamfund, der voksede op omkring de tre "kanalhavne". Søfart har på denne kyst været af beskeden omfang og centreret om købstaden Ringkøbing. Til gengæld var fiskeriet helt tilbage til middelalderen velorganiseret i havskibenes bådelag - måske under indflydelse af Ribekøbmændenes deltagelse i dette fiskeri. Kysten var helt domineret af langlinefiskeri efter torsk og kuller.

Fra Thyborøn til Skagen

Nord for Thyborøn bræmmer et 5-10 km bredt klithælte Ihus kyst og lægger afstand mellem del frødige, lerede bondeland og kystens landingspladser. Og selv om søgnene strakte sig på tværs af de to zoner, var kontakten mellem fisker- og bondebefolkningen ringe. Klithættet blev traditionelt opfattet som

FRA BLAVANDSHUK
TIL LIMFJORDEN

Vendsyssels og Himmerlands Kattegat-kyst

Fra Frederikshavn til Søby når Vendsyssels "høje Land" næsten helt ud til kysten. Frederikshavn var det havvendte Danmarks første større havneanlæg anlagt som statshavn i 1805. Havnen gav Frederikshavn et forspring i fiskeriets udvikling, og talrige innovationer udgik gennem årene fra frederikshavnerfiskerne og bredte sig langs Kattegats, Skagerraks og Nordsøens kyster. Snurrevodet blev sammen med damkutteren det vigtigste redskab i løbet af 1880'erne, og statistikken opgjorde for 1890 antallet af damkuttere i Skagerrak og Frederikshavn-området til 98, 32 kuttere fiske fra Limfjorden, 20 fra Grenå og 33 fra Nordsjælland.

Syd for Søby får det marine flådeland påny bredde. Bebyggelsen er placeret ved kystens åmunding - med Søby, Vorså og Aså som de største. Søfart og fiskeri er også her indgået i en fælles kystkultur.

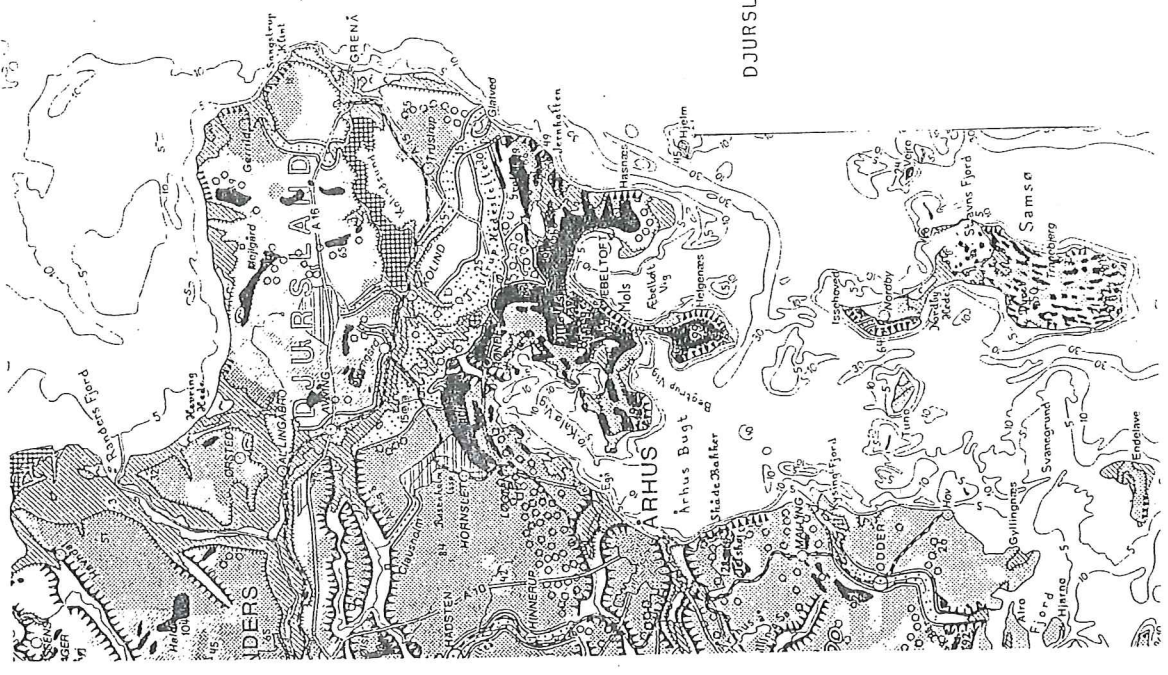
Det brede marine forland fortsætter ned langs Himmerland, og bebyggelsen er også her knyttet til kystens strandvolde - eller som ved Dokkedal og Als til de små morænerester, der fikserer kystlinien. Mellem Frederikshavn og Grenå har Kattegatkysten været uden havneanlæg - og den maritime bebyggelse tilsvarende diffus. Ligesom ved vestkysten var der langt til større markeder. Fiskeriet var domineret af kystnær fangst med krog og faste redskaber. Bundgarnet blev det vigtigste redskab på kysten mellem Frederikshavn og Grenå. Værdimæssigt havde kystens fiskeri sit tyngdepunkt i egnens tre snævre fjordstemer - Limfjorden, Mariager og Randers Fjorde med ålen som klar nummer et.

sognets fattiggård, og man giftede sig med og omgikkes sine egne. I Hanherrederne indskrænkes "det gamle land" til nogle få kridtbakker og moræner, der gennem årtusinders landhævning ved strandvoldsdannelse er blevet sammensvejset til et bredt bælte af havet havbund og flyvesand. Dette ø-landskab fortsætter langs Jammerbugten helt op til Løkken, hvorfra Vendsyssels "kerneland" danner klintkyst op til Hirtshals. Endelig afslutter Skagens 20 km lange halvø som en ren havaflejrning den jyske halvø. Yderst på halvøen er købstaden Skagen tidligt groet frem som en ren maritim bebyggelse - trods landforbindelsen et isoleret "ø-samfund".

Også denne kyststrækning var frem til anlægget af havnene i Hanstholm og Hirtshals præget af bierhvervsfiskeri drevet af kystbræmmens husmænd og bønder. Fiskeriet var mere løst i sin struktur end syd for Thybøen, og landdrægningsvod og småjoller med tilfældige besætninger supplerede eller afløste særlig i Vendsyssel bakkefiskeriets stramt organiserede både-lag. Samtidig indgik søfarten - ligesom på det norske Sørland - årets erhvervs-cyklus, ja, dannede på mange steder - som f.eks. Klitmøller, Vigø og Løkken - udgangspunkt for en mere permanent bebyggelse langs kysten. Da skudefarten omkring midten af 1800-tallet reduceredes, bliver fiskeriet landingspladsernes hovederhverv. Også langs Thy, Hanherrederne og Vendsyssels kyster udvikles de gamle alsidige erhvervskombinationer, men som følge af kystens sene havneanlæg bevares de små landingspladser spredning langt ind i efterkrigstiden, ja synes efter en nedgang i 1960'erne gennem det sidste tiår at få fornyet fremgang. Bortset fra Hanherrederne, hvor Limfjordens nærhed - især før Vejlernes inddæmning i 1870'erne - muliggjorde en kombination af hav- og fjordfiskeri, var der tale om et rent havvendt fiskeri. Landing på åben strand umuliggjorde indførsel af damkutter, og krogfiskeri med langliner var fortsat vigtigst.

PER SMED. © 1981 GEOGRAFFORLAGET, 5667 BRENDUP

PER SMED. © 1981 GEOGRAFFORLAGET, 5667 BRENDUP

Sjællands Nordkyst

Langs Sjællands nordkyst møder vi endnu engang den hav-
vendte kysts velkendte mønster. Kysten er med sine revler,
sin brænding og sin store sandvandring på forhånd havnefyndsk,
og selv med nutidens teknologi er fiskerlejerne småhavne
stadig udsat for tilsanding. Alligevel bliver de nordsjælland-
ske havne - Lynæs, Hundested, Gilleleje og Hornbæk - pionerer
for det havgående fiskeri med større både. Som ved Nyminddegab,
Harboøre og Hals møder vi også her de største fiskerlejer,
hvor hav og fjord mødes. Ikke blot kan man her komme i læ,
men først og fremmest kan man kombinere hav- og fjordfiskeri
og dermed øge årets sæsonbestemte kombinationer.

Gilleleje og Hornbæk ligger ved Øresunds tragtformede
munding, og har i deres fiskeritradition mange fælles træk
med fiskerlejerne på Kullen-kysten. Silden var traditionelt
områdets vigtigste fisk, men her som andre steder betød snur-
revoddets indførelse omkring 1890, at rødspættten overtog
førstepladsen.

PER SMED. © 1891. GEOGRAFFORLAGET. 5464 BRENDERUP

De danske fiskerier

Sammenfattende kan man - trods megen variation - frem til
1880 karakterisere de åbne kysters fiskeri som domineret af
forskellige former for krog- og garnfiskeri kombineret med
landdragningsvod og andre kystnære småvod. Med snurrevoddets
introduktion - fulgt af dækkede damjoller, der motoriseres
og vokser til forskellige slags kuttere - bliver det kystnære
alsidige fiskeri kombineret med et havgående fiskeri efter
flødfisk. Det kystnære fiskeri overlever til midt i 1900-tallet,
man "overgår" langs de havvendte kyster af "storfiskeriet",
der især i efterkrigsårene får forskellige typer trawl som
dominerende redskab.

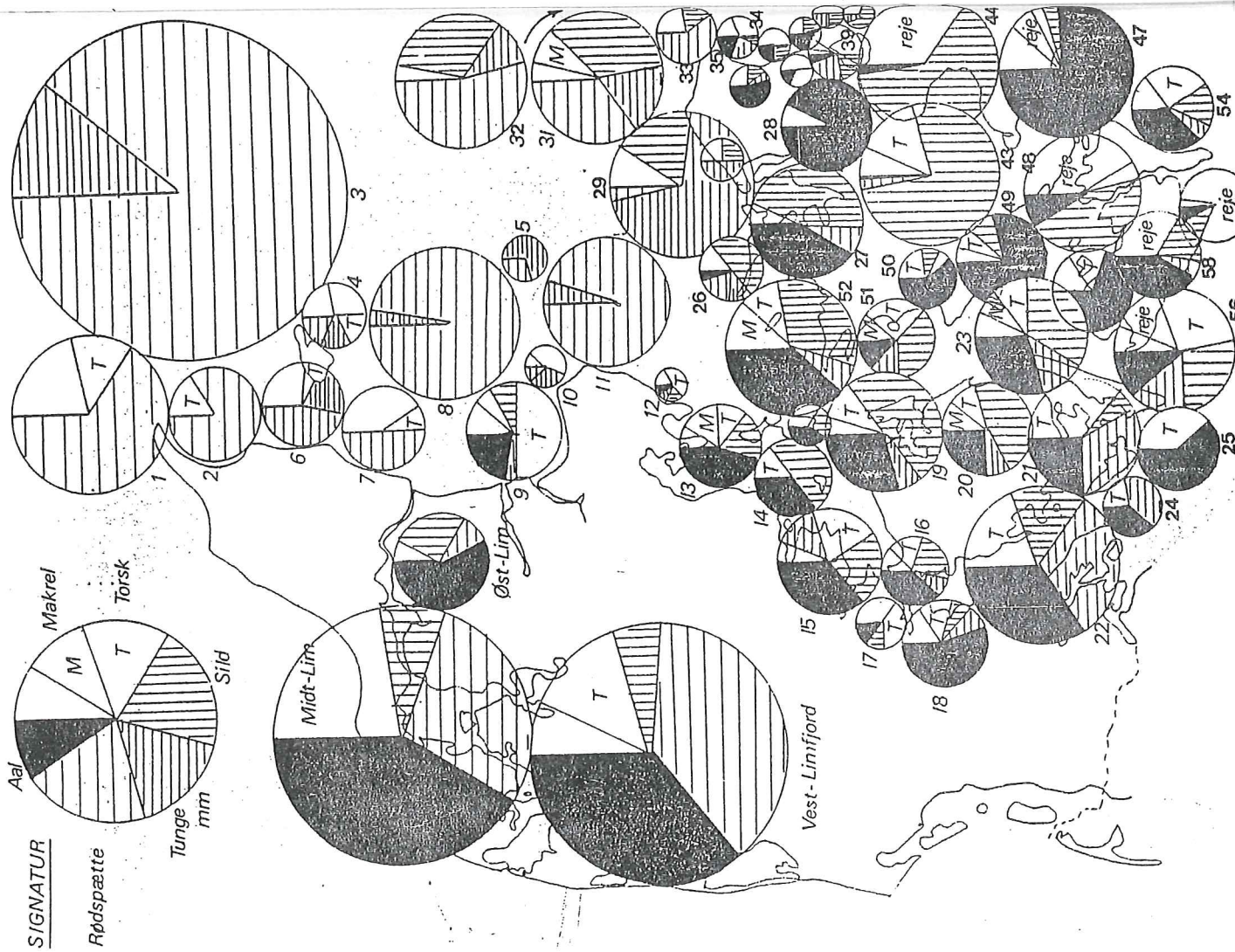
De danske fiskeriers status i året 1890 fremgår af følgende
tabel og kort:

Fiskeriet inden for Skagen i 1890 efter værdi - angivet i %

Dist.	1000 Kr.	Torsk	Flynder	Tunge	Sild	Makr.	Ål	Dist.	1000 Kr.	Torsk	Flynder	Sild	Makr.	Ål	div.
		12%	65%									mm.	mm.	mm.	
1	132							34	11	34	26	5	6	20	
2	51	13	84	2				35	12	17	9	12	7	55	
3	577		86	14				36	6	40	4	20	12	25	
4	25	13	19	18	26			37	8	50	34		1	16	
5	13	69	31	69				38	9	13	1	23	9	55	
6	38	4	46	18				39	19	42	24	15	12	6	
7	40	7	97	3	2			40	8	42	38	15	1		roge
8	124							41	9	28	9	63	3	5	
9	53	48	3		9	7		42	81	11	11	1	72	2	
10	11	44	15	27	9			43	113	12	3	76	2		
11	95		93	6				44	117	1/2		60	4	3	37
12	7	42	13		13	9		45	9		1	32	15		
13	40	13			19	17		46	46	36	7	21	5	16	42
14	38	14			52	33		47	107	3		36	6	16	
15	63	19	10		28	5		48	80	4		1/2	8	80	4
16	30	20	4		27	7		49	50	6		1/2	16	59	2
17	15	40			13	50		50	23	23		1/2	37	12	15
18	47	15	8		4			51	34	27	9	5	32	11	40
19	83	11	5		50	5		52	100	11	5	32	16	38	10
20	52	13	7		45	11		53	13	16	4	25	16	11	71
21	76	30	35		5	1/2		54	47	27	4	21	4	34	4
22	165	22	28		15	34		55	33	4		9	14	12	5
23	78	12	14		33	9		56	88	27	11	28	5	70	9
24	22	22	35		3			57	40	12	2	5	3	20	30
25	46	40			12	50		58	41	5	3	43	30	35	30
26	25	9	16		1	2		59	27	9	15	6	40	55	
27	78	1	1		1/2	41		60	19	6		40	14	24	24
28	52	1	1		6	6		61	47	14		61	15	76	61
29	121	1	2		71	19		62	32	3		15	19	19	61
30	10		3		48	38		63	50	20		64	69	35	20
31	76		35		18	40		64	69	35		65	23	14	24
32	98		54		12	32		65	23	14		66	44	8	63
33	26	6	60		7	20		66	44	8		20	20	72	72

Distrikts henviser til kortet.
Nr. 36-41 ligger omkring København.
Nr. 60-66 er bornholmske distrikter.

ÖVERSIKT ÖVER DE DANSKE FISKERIER I SKAGEN I 1890

Ragnar Olsson*:

ETT ÖSAMFUND UNDER 1800-TALET
ÖCKERÖ EFTER DET STORA BOHUSLÄNSKA SILLFISKET

Inledning

Projektet KONTAKTER OCH SAMHÄLLSUTVECKLING är inriktat på fyra kustsamhällens kontakter med Norge och Danmark, de effekter kontaktflödet haft och i vad mån impulserna över havet påverkat den ekonomiska och tekniska utvecklingen inom dessa lokalsamhällen.

Avsikten med denna uppsats är i första hand att belysa det ekonomiska tillståndet i ett av de för projektet utvalda fyra lokalsamhällena och i andra hand detta ö-samfunds - öckeröarnas - relationer med samhällena på andra sidan Kattegat och Skagerrak under tidigt 1800-tal perioden efter det bohuslänska sillfisket.

Öckeröarna är belägna i ett strategiskt läge väster om ön Hisingen mellan Göta älvs båda utflöden och således nära Göteborg. Avståndet till Skagen, Kattegat- Skagerraks geografiska centrum är blott sex landmil. Jmf. omslagsbild.

En viktig anledning till att intresset inriktats på öckeröarna är att fiskarna från dessa tio öar åren 1900-1965 leder den tekniska, ekonomiska och organisatoriska omvandlingen av svenskt fiske.

Frågeställningar

Hur klarar öbefolkningen "krisen" efter det stora bohuslänska sillfisket? Hur utnyttjas naturtillgångarna? Vilka fiskeredskap, båtar och andra tillgångar disponeras öborna och hur utnyttjas detta realkapital? Hur inriktas arbetsinsatserna? Vilka kontakter med omvärlden och inte minst med Danmark och Norge har skärgårdsbefolkningen?

Bakgrund

Varje säsong - höst eller vinter under 1700-talets andra halvsekel hade storsillen regelbundet kommit in i den bohuslänska skärgården. Samtidigt hade avsättningsmöjligheterna på den internationella marknaden för salt-sill och silltran varit mycket goda. Sillen fiskades i början av fisket med garn och efter hand i allt större utsträckning med landvadar. 1)

Skärgårdsbefolkningen skötte fångsten och huvuddelen av silltransporterna. 2) Städernas borgare, inte minst köpmän från Göteborg, svarade för investeringar i beredningsanläggningar. 3) Sillfisket och sillindustrin var inte bara av lokal och regional betydelse utan även en nationell angelägenhet under senare delen av 1700-talet. 4)

De första salteriererna byggdes upp vid Göta älvs mynning i och nära Göteborg, men redan på 1750-talet uppfördes de första i Öckerö skärgård vid Stora Kalvsund på Hälsön resp Björkö. 5) De stora sillinstegen i Björköfjorden, liksom tillgången på lämpliga strandlägen ledde till att salterierna förlades till Björkö med närliggande holmar och till Kalven. Fig 1. Salteriererna kompletterades efter hand med trankokerier. I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet tillkom ett antal nya industrier på öarna i norra delen av Öckerö skärgård. År 1805 var antalet sillsalterier i Öckerö socken 36 och antalet trankokerier 24 6) Trankokerierna var som regel organisatoriskt och lägesmässigt kopplade till sillsalterierna.

Befolkningen hade under den stora bohuslänska sillperioden en inom Öckerö socken ökat från 331 år 1749 till i runda tal 1800 år 1805. 7) År 1749 ägde 57 av de 60 familjerna hemmansdel. År 1805 hörde 737 personer, drygt 40 procent av befolkningen, till familjer som hade hemmansdel. Den årsboende och mantalskrivna salteribefolkningen var 460 personer eller 25 procent. Familjer där huvudmannen uppgavs fiskare var likaledes 25 procent, medan kategorien övriga var 10 procent.

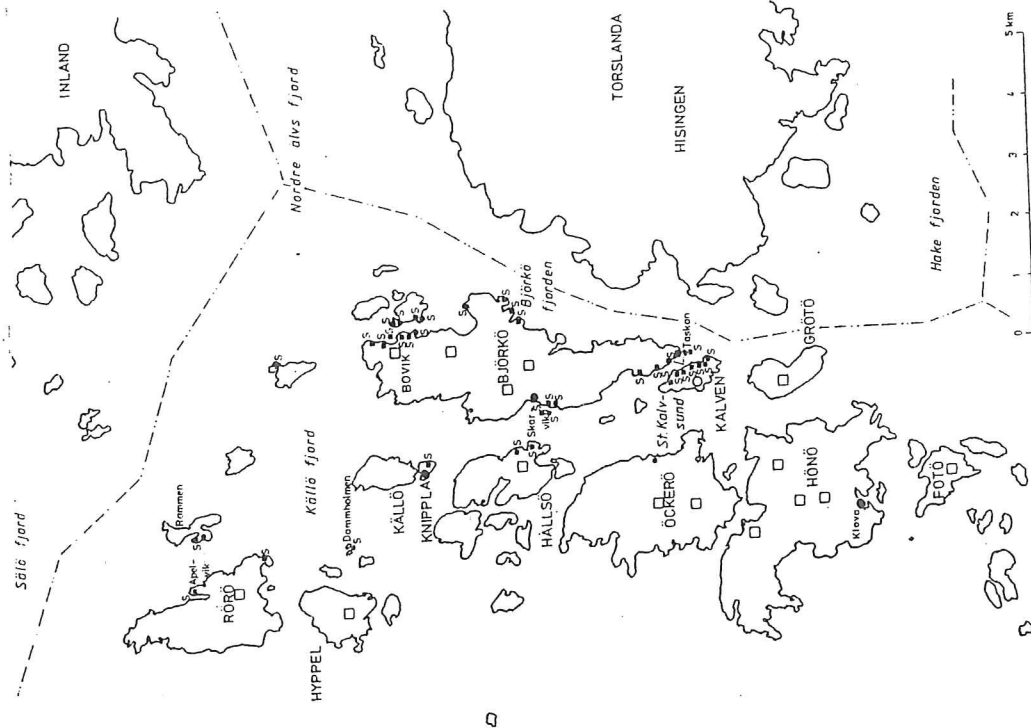

Fig 1. Bosättningen i Öckerö socken år 1805.

- Bosättning i anslutning till inägojord. De flesta hushållen ägde hemmansdel. I byn på Rödö med 142 mantalskrivna personer dominerade icke jordägare. Här bodde 11 fiskare- och 2 borgare- (sillförelam).
 - Strandsittarebosättning etablerad före sillperioden.
 - Bosättning av fiskare tillkomna under sillperioden.
 - * Industri med till industrin bunden bosättning.
- Källor: Göteborgs o Bohusläns mantalslängd 1805 (GLA)
Kartor i Hermelinska samlingen
Sjökarteverket hydrog. kartor (Krigsarkivet)

I denna kategori ingick lotsar utan hemmansdel, sjöfolk, tullare, präst, hantverkare, inhysesfolk och familjer där huvudmannen ej hade någon yrkestitel. Ett stort antal nya bosättningar hade tillkommit, ofta i anslutning till industrier. Under den säsong då sillen fångades och bearbetades rekvirerades förutom den fasta personalen, till industrin arbetare som inte var mantalskrivna därstädes.

Två industri- och fiskarsamhälle hade växt fram. Det ena vid L Kalvsund på Kalven och Taskan, det andra vid Bovikesund på norra delen av Björkö. Fiskarna hade bosatt sig på Knippla och på strandplatserna Klova på Höön och Skarvik på Björkö. Därjämte bodde en tredjedel av fiskarna tillsammans med jordägarna i de ursprungliga agglomerationerna. Se fig 1. Folkökningen är som en följd av industrilokaliseringen, störst i östra delen av socknen, på Björkö och Kalven. Se fig 5.

Källtillgång

Det bohulänska fisket och skärgårdsbosättningen har behandlats av ett antal författare. Här kan nämnas i första hand Olof Hasslöf som på ett förtjänstfullt sätt skildrat fiskarnas vardag, fångstmetoder, fiskeplatser och organisationer. Andra författare som här bör nämnas är Lennart Dalén, Johan Pettersson och Valdemar Haneson.⁸⁾ I alla dessa författares skildringar har det tidiga 1800-talet behandlats kortfattat. Samtida skildrare av ett tidigt 1800-tal är A E Holmberg, som utifrån sin synvinkel ger en mycket mörk skildring av tillståndet i skärgården och Emelie Flygare-Carlén som i romanform rövarromantiskt skildrar Bohuslän.⁹⁾ Zoologen Sven Nilsson från Lund besökte åren 1826, 1828 och 1833 Bohuslän och gör ett antal skarpa iakttagelser. Han försöker förklara de uteblivna storsillinestegen och ge förslag till hur sillfisket kan upphjälpas.¹⁰⁾

Statistiska uppgifter angående befolkningen finns bevarade och ur mantalslängder går att bearbeta fram detaljinformation.¹¹⁾ Däremot är uppgifter om fisket begränsade från det tidiga 1800-talet. Prästerna lämnar i sina statistiska redogörelser ett begränsat antal uppgifter från de första årtiondena. Kronofogdarna har sporadiska uppgifter angående sillfångst, vadår i arbete, hummerexport och importresor från Nordjylland. Hushållningssällskapets insamlade statistik, som efter hand blir detaljerad, börjar först år 1859.

För att vidga kunskapen om fångstutrustningen och täcka bristen på faktiska uppgifter under det tidiga artonhundratalet har bouppteckningarna från Öckerö och Mollösund socknar bearbetats.¹²⁾ Dessa socknars arkiv; stämmoprotokoll, dödböcker, flyttningslängder, och statistiska uppgifter har jämväl genomgåts.¹³⁾ I denna uppsats redovisas förhållanden som rör Öckerö socken. För några år har mantalslängder bearbetats. Mantalslängden finns i två versioner, dels häradskrivarens koncept med uppgifter om de enskilda hushållens uttaxering och dels den slutgiltiga summerade och till länsstyrelsen inlevererade mantalslängden.

Bouppteckningarna

Vid bearbetning av bouppteckningarna har den ekonomiska ställningen, tillgångar, skulder och nettobehållning registrerats liksom förekomst av fast egendom, båtar, redskap och kontanter. Bouppteckningsmaterialet är givetvis behäftat med svagheter men det innehåller ett stort antal intressanta fakta.¹⁴⁾

Bouppteckningar finns av två typer. Den ena (typ I), den som kan ge oss ökad kunskap, registrerar tillgångar och skulder och alla de ting som finns i ett hushåll där en eller några vuxna bedrivit verksamhet. De är som regel upprättade vid hushållsföreståndares eller hans makas död.

I detta arbete har från Öckerö socken excerperats och bearbetats 370 bouppteckningar från åtta volymer tillkomna under tidsperioden 1816-60. Uppgifterna i den följande redovisningen härrör sig i första hand från bouppteckningar från fem volymer daterade från år 1824 fram till början av år 1853. I möjligaste mån har dock materialet från hela perioden beaktats.

De rörliga naturtillgångarna

De rörliga tillgångarna i form av fiskevatten är inte upptagna som tillgångar i vare sig skifteshandlingar eller i 1800-talets bouppteckningar. Däremot hade de upptagits som tillgång vid taxering av hemman under än äldre tider. Fiskevattnen var tillgängliga för envar. Hur dessa utnyttjades var beroende av behov för självförsörjning, förhållandena i avsättningsmarknaden, byråkratiska restriktioner för export och fiskarnas realkapitalutrustning. På uppgifter finns från denna tid om exakta fiskeplatser.

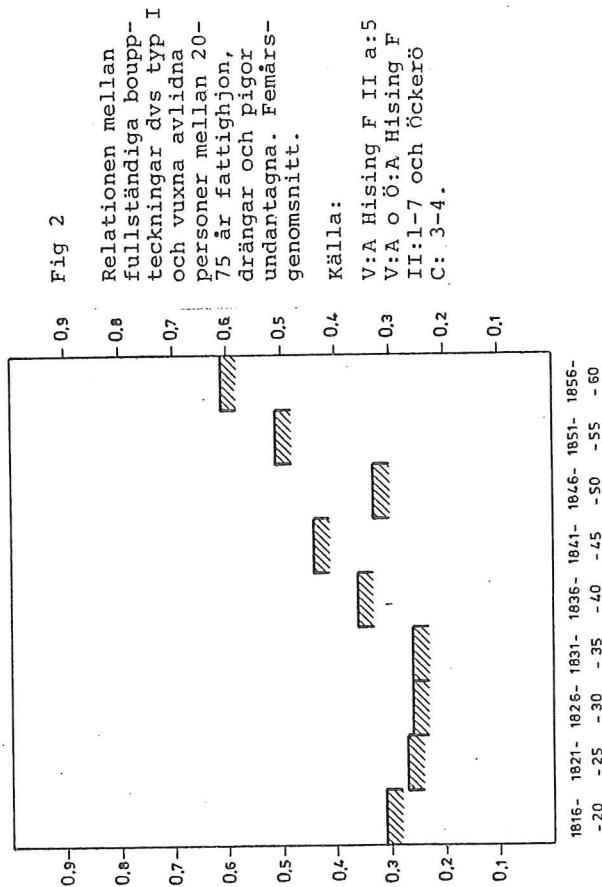
I de öppna vattnen ute i Kattegat och Skagerrak uppträdde stimfiskar i första hand makrill och sill. Makrillen lämnade på våren djupen ute i Atlanten och sökte sig söderut genom Skagerrak och Kattegat för att leka. Under senare delen av maj och under juni uppträdde makrillen utanför öckeröarna. En del av stimmen är på väg söderöver, en del stannar kvar i havet utanför öarna och en del sökte sig in i skärgården. Beståndet av makrill skattades under denna tid framför allt genom dörjfiske ute i Kattegat-Skagerrak.

Fig 3.

Enstaka uppgifter om stora sillstim ute till havs finns från perioden 1805-50, men några försök från öbornas sida att fånga sillen ute till havs gjordes veterligen ej. Öckeröskärgården hör till de fyra kustavsnitt där sillstim kom in i kustvattnen under perioden mellan sillfiskena. Det rörde sig om begränsade sillinsteg där lotttsill, dvs ej köns mogen sill dominerar.

Bouppteckningarna är med få undantag mycket detaljerade. De upptar redskap av ringa värde, flera t.ex en skalrivare värde 2 skilling. Den andra typen (typ II) av bouppteckning redovisar tillgångar hos en medlem av ett hushåll som inte är hushållsföreståndare eller maka till hushållsföreståndare. Det kan röra sig om barn, släkting, inneboende eller anställd. Dessa bouppteckningar redovisar ofta bara gångkläder eller arvslott i tidigare bouppteckningar. Denna typ av bouppteckning finns också för en del ensamstående äldre personer. Typ II utgör under hela tidsperioden 1816-1855 en mindre del, i genomsnitt 15%. Under femårsperioden 1856-60 utgör den 49%.

Antalet bouppteckningar har jämförts med dödbokens uppgifter. Bouppteckningar typ I finns bevarade för 31% av de under perioden 1816-1820 döda i åldersgruppen 20-75 år, fattighjon, drängar, pigor undantagna. Relationen mellan bouppteckningar av Typ I och nämnda dödspopulation sjunker något, stiger under senare delen av 1830-talet, för att under åren 1856-60 ligga på 0,61 Se fig 2.

Inomskärsvattnen tillförs med Göta älvs bägge utflöden näringsrikt färskvatten. Detta i sin tur leder till en rik biologisk produktion. Dessa vattens stora mjukbottnar är särskilt lämpade för skäddegarnsfiske. En stor stam av rödspätta förflyttar sig under en årlig cykel runt här.

Utomskärs sänkte sig havsmarkerna i nivåer ner mot den från norr i Skagerrak och Kattegat inträngande Djupa rännan. Väster om denna ränna utbreder sig på några timmars segelavstånd stora bankar mot och norr om Skagens udde. Dessa bankar är lämpliga för backefiske efter torsk, kolja, långa och rocka.

Fiskeredskap i bouppteckningarna

I de flesta bouppteckningarna finns fiskeredskap nämnda. I 148 av 157 bon av typ I från tidsperioden 1824-53 nämns fiskeredskap. De bouppteckningar som således saknar fiskeredskap är i de flesta fall av den i redogörelsen för källmaterialet nämnda andra typen (typ II) av bouppteckning.

De vanligast förekommande fiskeredskapen är småbacker, skäddegarn, vadlotter/vadukar och handredskap i form av dörjer och snören. Storbacker och hummerkupor är mindre vanliga. Sillgarn förekommer sällsynt, utom åren 1816-19, och makrillgarn uppträder först i slutet av 1840-talet.

Det högsta noterade värdet på fiskeredskap i ett enskilt bo var 49 Riksdaler 14 Sk. Banco. I åtta bon från år 1824-53 överstiger värdet 30 Rdr., i åtta är värdet mellan 25 och 30 och i åtta mellan 20 och 25 Rdr. Som regel finns de flesta redskapstyper representerade i dessa bouppteckningar. Det genomsnittliga värdet på fiskeredskap ligger på 11 1/2 Rdr. Detta kan jämföras med priset på en ko som värderas till 10 a 20 Rdr. någon gång till 30 Rdr.

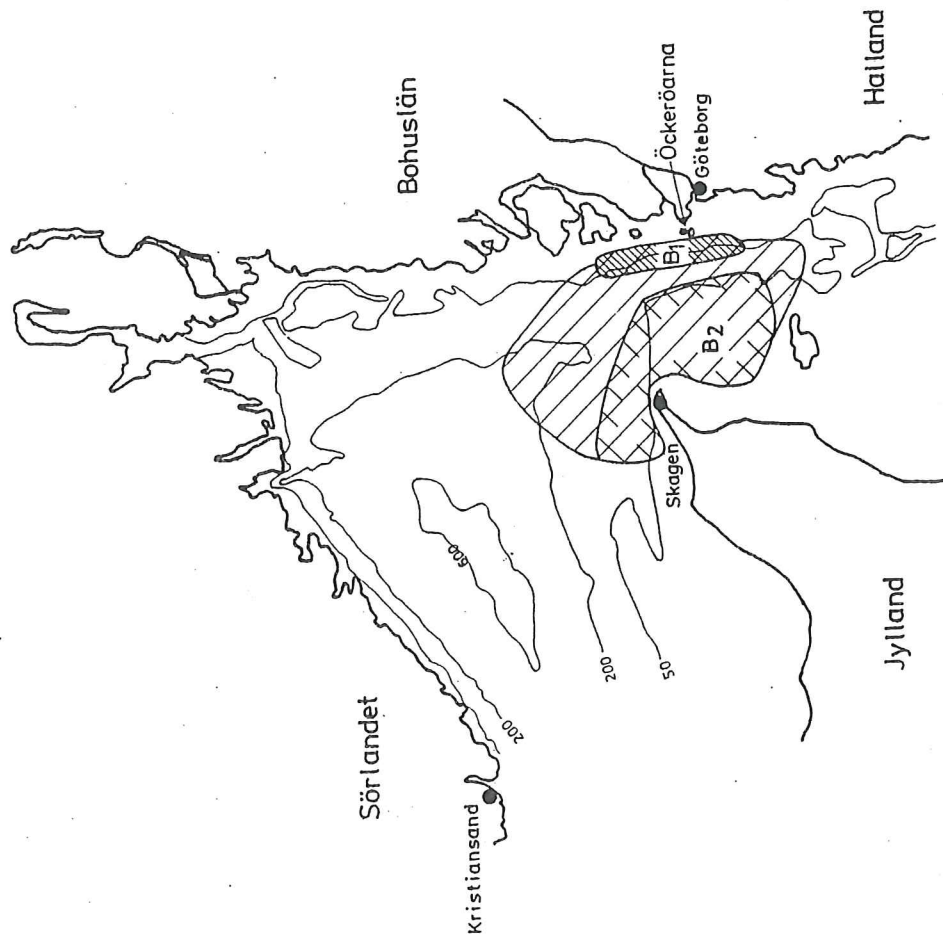

Fig 3 Öckeröfiskarnas fångstplatser under perioden 1810-1870. Utsträckningen av fångstområdena endast delvis belagd.

- Dörjefiske efter makrill under sommaren
- B 1 Backefiske vinter och helårsvis
- B 2 Backefiske i första hand vår och sommar.

Som exempel på i en bouppteckning upptagna fiskeredskap, tillbehör, båtar m.m. redovisas här nedan boet efter en fiskare från Knippla från år 1831. 16)

Detta bo innehöll förutom kläder och husgeråd följande:

Fiskeredskap etc	Rdr. Sk.	Båtar, hus och tillgångar	Rdr. Sk.
1/2 Vadlott	8	En större båt med	
400 Storbacker	5 16	2ne segel och övrigt	
600 Småbacker	4	tillbehör.	30
11 Skäddegarn	7 16	En mindre dito med	
4 Hummerkupor	1	fock, ådror och dragg.	6 32
4 Fiskedörjar	32	Mindre manbyggnad	50
2 Isbilar	12	Summa tillgångar	140 28
2 Tåg	4	summa skulder	45 42
3 Skäddegarnstråg	6	Behållning	94 34
Summa redskapsvärde		Summa behållning	
Riksdaler Banko	25 28 Sk.	Riksdaler Banko	94 34 Sk.

Backer anges i hundren. Redskapet består av en lång lina med känser. Varje hundre hade ursprungligen 100 känser vardera med en krok. Dessa försågs med agn inför fisket. Ett antal hundren sammanfogades till en länk som förankrades på fiskeplatsen. Småbacker användes för fångst på bankarna nära kusten, storbacker som alltid var försedda med flån (flöten) användes på djupare vatten ute på blötbottnar.

Under tidsperioden 1816-61 nämns småbacker i 163 bon eller 61% av samtliga. I bouppteckningarna från 1823-53 finns småbacker i 101, storbacker i 28 bon. Under 1820-talet upptas i bouppteckningarna mellan 2 och 9 hundren småbacker.

Antalet backer ökar och är under 1840- och 1850 talen i varannan bouppteckning mer än 10 hundren, i enstaka bon upp till 26 hundren. Ett hundre småbacker värderas till i genomsnitt 20 Sk. i början av perioden och 12 Sk. i slutet. Storbacker har värderats till 26 resp. 35 Skilling Banco. Som framgår av figur 4., så varierar andelen bon med småbackor. Frekvensen är något högre under den senare delen av undersökningsperioden än under den tidigare.

I 111 av 268 eller 41% av bouppteckningarna av typ I, finns antecknat vadlott, vadslyngor eller vaddukar. Uppgifter om vadlar finns med i materialet relativt sett jämnt fördelat över hela tidsperioden 1816-60. Se fig 4. En vadlott omfattade som regel två vadslyngor. Dessa utgjordes av stora nätdukar. En landvad bestod av ett samnskott av vadlotter som vadlaget sammanfogade inför fiskesäsongen. Vadlaget kunde bestå av upp till 20 man.

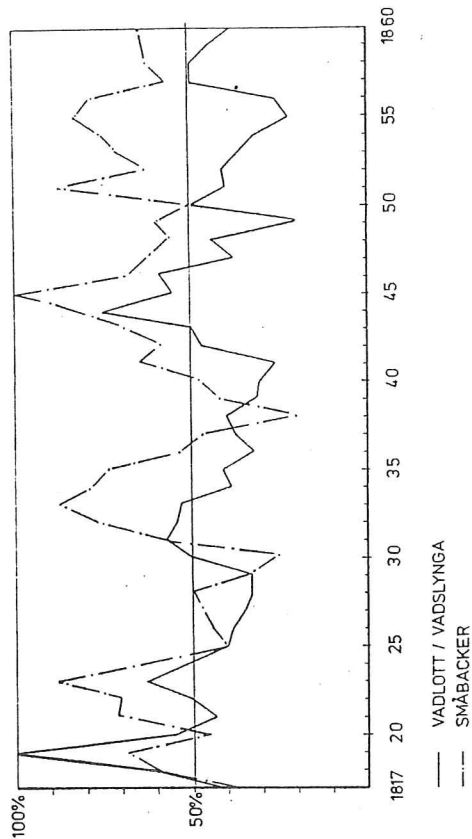

Fig 4. Andelen bouppteckningar som upptar vadlott/slynga och småbacker i relation till samtliga fullständiga bon (uppteckningar Typ I) Utjämnade 3-årsgenomsnitt.

Källa: V:A HISING HÄRAD F II:a 5, V:A o Ö:A HISING HÄRAD F II: 1-7.

Värdet av båtar och redskap när i bouppteckningarna bara i ett tiotal fall under åren 1824-1853 upp till den norm som O Lundbeck (år 1832) troi är bärande för en fiskares nödvändiga utrustning med båtar och fiskeredskap 17). Skillnaden mellan denna norm som avser en storfiskare och öckeröfiskarna har dels att göra med att de sistnämnda i sitt närfiske inte behövde tillgång till ett större havsgående fartyg dels med att båtarna i bouppteckningsmaterialiet sannolikt är undervärderade.

Båtar

Båt finns med i 36 av totalt 48 bouppteckningar från perioden 1816-1823, 34 i 40 bon av typ I, 2 i 8 bon av typ 2. Båtvärdet utgör 6,1 procent av tillgångarna. I saltariägaren Anders Andersson Rammen bouppteckning från år 1816 finns under pantsaker ett antal båtar och båtlotter bland annat hälften i en större båt Freden kallad, om 550 skeppunds dräktighet. Halvlotten är värderad till 333 Riksdaler 16 skilling Banco.

Båt eller andel i båt har påträffats i 118 av de 166 eller 71 procent av bouppteckningar av typ I åren 1824-53. Båtvärdet varierar från 1 till 578 Rdr., i genomsnitt drygt 40 Rdr. I tolv bouppteckningar är båtvärdet över 100 Rdr., i sjutton mellan 50-99 Rdr.

Den högst värderade båten åren 1824-1853 är en om 3 läst-ers dräkt med tvenne ställ segel. Den är upptagen till ett värde av 500 Rdr. Denna båt finns med i boet efter salteriidkaren Gustaf Widegren på Röskär, Hälsö som avled på sjöresa från Jutland, 25 nov 1846.

En dörjebåt från Grötö med tvenne segel och tillbehör upptas år 1853 till 266 Rdr. 32 Sk. En båt om 9 alnars längd med segel, fock, klyvare, mesan, dragg och tross upptas år 1826 till 100 Rdr. Som regel anges ej storleken på båten utan endast utrustningen. De större båtarna är i många fall ägda av två eller flera personer. De mindre

En vadlott värderades åren 1824-53 till mellan 2 och 40 Rdr. I 41 bouppteckningar är värdet 10 Rdr. eller mer, i 29 lägre än 10 Rdr. De låga värdena har samband med att vadlotten är gammal och sannolikt i sämre kondition. Sven Nilsson anger år 1828 ett högre värde på en vadlott. 100 Riksdaler Riksgälds, eller 66.32 Riksdaler B:o, med tross, tåg och alla tillbehör. 10)

Sill- och makrillgarn finns endast representerade i ett fåtal bon. Under åren 1816-23 finns sillgarn med i 14 bon. Sillgarn nämnes endast fem ggr 1824-53. Sista gången år 1835. I två bon 1 garn, i de tre andra 5,6 och 8 sillgarn. Åren 1855, 1858 och 1860 finns ånyo sillgarn nämnda. Makrillgarn uppträder i materialet först år 1846, med ett garn i vardera två bon. Makrillgarn (3-5) finns sedan nämnda åren 1848 till 1852 i fyra bouppteckningar. Därjämte nämns stagarn (stägarn) år 1849.

Hummerkuper finns inte nämnda i någon av de 30 bouppteckningar av typ I från 1816-19. Hummerkuper tas upp i 70 av bouppteckningarna under hela perioden 1820-61, eller 28% av de bon som tillhör typ I. Andelen uppteckningar med hummerkuper ökar och är störst under 1840- och 1850-talen. Vanligen är antalet kuper per bo mellan 10-15. Högsta noterade antalet är 20, men i många fall uppges blott 5.

Skäddegarn finns i 147 bon, eller 55% av bon typ I. De är jämnt fördelade över tiden. Antalet garn per bo varierar och ökar över tiden. Mer än 10 garn finns i 39 bouppteckningar och mer än 20 garn i 10 bon. Högsta antalet, 40 garn, nämns från Knippla i en bouppteckning från 1860. Skäddegarn värderas som regel till mellan 1/4 och 1 1/2 Riksdaler. I en bouppteckning från 1852 finns för första gången nämnt en ålkupa.

ovan nämnda bona är värdet av båtarna över 50 Riksdaler Banco. En tydlig sättsning på större båtar är märkbar.

Sillfisket

Sillfiske bedrevs i äldre tider dels med landvad, dels med sättgarn. Vadlotter finns med i bouppteckningsmaterialet hela perioden 1816-60 från Björkö, Öckerön och Höön. Däremot tyder detta material på att fiskarna från Rörö slutat med vadfiske redan under 1830-talet. Fiske med sillgarn i form av sättgarn hade i mindre grad bedrivits parallellt med vadfiske. Min tolkning av det begränsade sillgarnsbeståndet i bouppteckningsmaterialet, är att garnfiske bedrevs i mycket begränsad utsträckning under det tidiga 1800-talet.

Storsillens försvinnande från skärgården år 1808 innebar en allvarlig kris. Denna kris blev mycket uppmärksam på riksnivå. Den innebar att en viktig industrigren slogs ut. Den resulterade dessutom i störningar i de områden varifrån säsongsarbetarna hade rekryterats. Statsmakterna sökte lösa krisen genom att anslå medel för utsjöfiske och genom att beordra undersökningar om varför sillen försvunnit från skärgården. Försöken med drivgarnsfiske till havs misslyckades¹⁵⁾. Ett visst sillfiske om än i begränsad omfattning bedrevs även efter sillperiodens slut 1808. Åren efter gjorde vadlagen i Öckerö skärgård vissa, om än begränsade, fångster mest av skarp- och småsill. Sålunda uppges att man 15 mars 1811 vid sillfiske i Björköfjorden vid Kalvsund fått 10-20 tunnor sill per vaddrag och att 3 a 4 båtar skarp- och småsill införts dagligen till Göteborg. Påföljande år den 18 jan nämns införsel av skarpsill. Fiskarna brukar själva skarpsillen i sina hus håll och som agn. Även de följande åren finns uppgifter om fångster. En salteriiddkare från Hälso uppger år 1833 att han år 1818 saltat 1 000 tunnor sill.

Sven Svensson salteriiddkare på Skarviks holme vid Björkö skriver den 14 okt 1816¹⁹⁾.

båtarna, jullar, kågar och kulbåtar värderas till 2-6, 4-10 resp. 14-40 Rdr. I många bouppteckningar kan vi se att man har andel i både större och mindre båtar i några fall upp till fyra stycken. Vi kan här spåra en tidig förekomst av båtlag. Det totala båtvärdet i samtliga bouppteckningar (1824-53) belöper sig på 4556 Rdr. eller 5,3% av de totala bruttotillgångarna i bouppteckningarna. Värdet på båtarna är i bouppteckningarna mycket lägre än vad som uppges vid professor Sven Nilssons besök på Kalvsund 1833. Då uppgavs att i hela fögderiet finns 140 större båtar om 8-10 alnar i kölen värda 500-700 riksdaler. 18)

Dessa värderade till mellan 300-700 Rdr. Båtvärdet ökar i bouppteckningsmaterialet både absolut och relativt. Under 1820-talet utgör båtvärdet 4%, under åren 1851-53, 11% av tillgångarna i bouppteckningarna.

En bedömning av tonnaget som finns upptaget i bouppteckningarna åren 1816-1853 ger vid handen att båtar i första hand var användbara för vadfiske och för fiske på kustbankarna ut mot Djupa rännan och under sommarhalvåret i varje fall på bankarna väster om rännan ut till Skagens rev. Endast ett fåtal var så stora att de kunde användas för fiske på avlägsna farvatten som yttre Skagerrak. De båtar från Öckeröarna som under ett år 27/4 1842 - 26/4 1843 anlöpte Fredrikshamn var alla öppna båtar om 2-4 lästers storlek.

I bouppteckningarna från tidsperioden 1854-1861 finns båtar nämnda i 70 procent av bona typ I (49 av 70). Värdet av båtarna utgör 12,7 procent av de totala tillgångarna i dessa 49 bona dubbelt så hög andel som perioden 1816-1823 och tre gånger så hög som under 1824-1830. I materialet nämns relativt sett många stora båtar och under åren 1858 och 1859 tre däcksbåtar värderade till 330, 200 och 230 Riksdaler Banco. Förutom dessa tre däcksbåtar har ytterligare tre båtar värderats till 200, 2 till 300 och en till 400 Riksdaler Banco. I mer än hälften av de

I 2:ne år har jag ensam underhållit en sillvad med allt dess tillbehör, och manskap till dess bruk under höst- och vintermånaderna, samt äfwen nu förnyat och förmerat samma redskap, som med tillhörande båt- ar kostar 1800 R:dr R:g:s, och ehuru det ofta lyckats dermed fånga någon stor, mest småsill under tiden, har jag icke derwid förtjent mer än nöjet, att för och med denna redskaps tillredande, underhåll och bruk, förskaffa flere människor nödtorftigt uppehälle, som dermed arbetat.

Ett wadlag är likwäl för litet och nästan omöjligt att dermed kunna noggrannt observera sillens inkommande wid alla inlopp, endast till Götheborgs widsträckta skärgård, och kan ändamålet således knappast winnas, om icke flere bemedlade män begagna sig till ett större eller mindre Bolag och sammanskjuta medel att med förlager eller försträckningar antingen sjelfwa ombesörja utredande af wanliga sillwader, med dertill behöfwande båtar och redskaper samt underhålla manskap till deras begagnande och dagliga bruk under höst- och vintermånaderna, med behörig tillsyn; eller och försträcka fattiga, men för flit och arbetsamhet kände fiskare, med förlager till sådan redskaps utredande, och underhåll för dem sjelfwa, tillis fisket kan lemna ersättning, och på sådant sätt få, till en början åtminstone 3 eller 4 wadlag i rörelse.

Jag har trots mig böra anmäla detta förslag för den del af Rikets Herrar Handlande och respektiwe invånare, åsynnerhet i Götheborg, som annars torde lemna någon uppmärksamhet på det fordom, för allmän och enskild wälmåga, så högst fördelaktiga sillfisket i Bohuslänska skärgården.

Odenwik har i sitt arbete om Öckerö socken behandlat den s.k. Kronans försöksnot som brukades åren 1823-1829²⁰. Detta var ett mycket tidigt regionalpolitiskt försök, kanske inspirerat av Sven Svensson ovan, att hjälpa upp en landsända som drabbats av svårigheter. Initiativtagare var den högt värderade landshövdingen Axel von Rosen. (Tyvärr har hans efterträdare ej nått upp till hans förmåga och intresse att lösa Bohusläns problem.) Kronans försöksnot var en stor vad som skulle, hoppades man, kunna fånga in sillen. I Öckerö socken fanns sex mindre vadar år 1822, samma år som Kronans försöksnot tillverkades på Kalvön (Kalven). Totalt uppges antalet vadar i länet till 21.

Kronans försöksnot var ett unikt projekt. Fiskarna skulle ha lön. 16 Sk. per dag. Vadlaget skulle omfatta 20 man varav 3 skulle vara förmän. Vaden bestod av 40 vaddukar. Vadlaget utnyttjar egna båtar. Båtlega skulle utgå med högst 25 Rdr. om året. Vinsten, resultatet efter att lön och båtlega betalats, skulle delas mellan vadlaget hälften, de fattiga i Öckerö socken en fjärdedel, och till en fond för vadens underhåll en fjärdedel. I notdragningskommittén ingick 4 fiskare, 3 salteriidkare, kronolänsmän och kyrkoherden i pastoratet. Bokföring och ordentlig redovisning sker.

Första fiskeförsöket under jan 1823 resulterade i en fångst om 295 tunnor småsill. Denna såldes för 36-40 Skilling tunnan. Resultatet ansågs som gott. Vintern 1824-25 gav företaget en vinst på 1100 Riksdaler Banco, efter avdragna lönekostnader och båthyra. Nästa vinter-säsong hade man fångat 1060 tunnor varav 4 1/2 tunna stor sill, för tillsammans 1389 Rdr. Således ett sämre resultat än föregående säsong. Lön hade av dessa medel utgått med 426.32 till 20 man, 16 Skilling i 64 dar. Halva vaden hade bytts ut, dvs 20 nya vaddukar hade förfärdigats för drygt 150 Rdr. Behållningen var vid detta tillfälle 136 Rdr.

De följande säsongerna blev fångsterna sämre och vaden omlokaliserades till Tjörn efter långa förhandlingar. Då fanns i Öckerö socken 6 eller 7 vadar av motsvarande storlek. De fångster som gjordes var av mindre sill s k lottsill. Den dög som regel inte till att salta men var lämplig för färskkonsumtion. Även skarpsill fångades.

I november 1826 och mars 1828 besökte den kände Lunda-zoologen Sven Nilsson Bohuslän.¹⁰⁾ Han återkom sommaren 1833 och höll då ett antal sammankomster med lokalbefolkningen längs kusten. I samband härmed uppges att vintern 1825-26 hade 100 tunnor stor sill fångats. Vintern 1831-32 hade 150 tunnor stor sill klassad som grässill, fångats på Björköfjorden. Sillen hade sålts färsk i Göteborg

för 16 Skilling per tjoq. Fångsten av småsill var 10 ggr större än fångsten av storsill.

Nilsson vänder sig mot vadfisket och förordar sättgarn. Han konstaterar att sillen längs västkusten kommer in i fyra kustavsnitt. Fjällbackaskärgården, Öckeröskärgården, Vätöskusten (Bua) och vid Kullen-Skäldeviken. Vid de två förstnämnda nyttjas vadlar, vid de två senare sättgarn. Nilsson ville freda småsillen. Vadfiske, som innebar att stora mängder småsill fångades, var enligt plundringsprincipen.

Sillfisket med landvad bedrevs, att döma av bouppteckningsmaterialet, under hela den "storsilllösa" perioden. År 1859 bedrevs, enligt kustsergeanten N Sörensson, ifrån Öckerö socken fiske med 6 sillvadar.²¹⁾

Sillgarn kommer in i bouppteckningsmaterialet år 1855. I statistikmaterialet från år 1859 upptas 96 sättgarn för sillfiske. Sillfiske med sättgarn nämns längs bohuskusten vid detta tillfälle bara från Öckeröskärgården och från Kalvön. (Fjällbacka).

Säsongen 1881-82 kom storsillen in i Öckeröskärgården. Samma säsong gjorde två backelag från Öckerö ett försök med snörpvad, införd från USA. Eftersom sillen under resten av 1800-talet regelbundet gick in i skärgården kom landvadarna fortfarande att dominera sillfisket.

Backefisket och andra fisken

Den i bouppteckningarna registrerade redskapsutrustning- en liksom huvuddelen av båtkapitalet visar på att inriktning är närfiske och färskfiskförsäljning. Småbacker finns oftare i utrustningen än storbacker. Skäddegarn förekommer både ofta och i riklig mängd i bouppteckningsmaterialet. Skäddegarnsfisket kunde bedrivas större delen av året och med hjälp av små båtar inom en högst två timmars avstånd från hemmet. Skäddegarnsfisket hade stor

ekonomisk betydelse för fiskarna på Rörö och drevs vid isläggning från uthamnen Vinterhamnen, mellan 1 och 2 km från bebyggelsen på ön.²²⁾

Handredskapen dörjer och snören tyder även på fiske i nära vatten. Dörjer användes för småfiske efter torsk, vitling och sandskädda, som regel inomskärs från liten båt. Denna var som regel förankrad. Hushålllets egen färskfiskförsörjning sköttes lämpligen med handredskap. Makrillen fångades med handredskap, dels med snören (en lina med blytyngd och tafsar och krokvar) från seglande båt, dels med slagdörj från uppankrad farkost. Vid dörjfisket med snören ute till havs, utnyttjades stora båtar. Att dörjfisket efter makrill var av stor ekonomisk betydelse framgår av uppgifter från det hearing Sven Nilsson höll 1833, av försäljningen på fisktorget i Göteborg 1856-57 och av de stora investeringar som gjorts i dörjebåtar.

Samarbete mellan dörjbåtar förekom redan på 1820-talet så till vida att två båtar växelvis seglade till Göteborg med fångsterna.²³⁾ I hushållningssällskapets statistik för år 1866 svarade makrillfisket för huvuddelen av de rapporterade intäkterna för fiskare från Öckeröskärgården. Snören användes inte bara för makrillfiske utan även för fångst av torskfiskar. Först i slutet av perioden kommer makrillgarnen in. År 1846 noteras uppgift första gången om makrillgarn i bouppteckningsmaterialet. Antal observationer är ännu år 1860 få. Man kan skönja en början till det under senare delen av 1800-talet och första hälften av 1900-talet viktiga drivgarnsfisket efter makrill.

Backefiskets betydelse framgår av förekomsten i bouppteckningsmaterialet. Detta fiske bedrevs sannolikt året runt med vissa avbrott. Vintertid på bankarna utanför Öarna, sommartid även väster om Djupa rännan ut till Skagens rev.

Lars Bing-Hess uppger år 1802 att svenska fiskare bedrev backefiske från pingsttiden och fram under sommaren på Laesø Trindel och även under Jyllandsländet. Backefisket hade månghundraåriga traditioner i Öckeröskärgården. Under 1650-talet bedrev fiskare storfiske och utförsel av klippfisk och kabeljo till Danmark. Under 1760-talet bedrev 67 båtar från Öckeröarna storfiske och fick premie därför.²⁴⁾

Vid Sven Nilssons besök på Kalvsund sommaren 1833 upptecknades att torsk fångades dels med backer, dels med dörj. Vid backefiske var man 4 man som alla ägde lika del i redskapen. Vid dörjning var man 3 man. Båtarna var mindre än i norra skärgården.

Backefisket efter torsk idkades 3 mil ut på ett djup av mellan 50 och 60 famnar. En del av fångsten saltades. Bokhällare Widegren på salteriet Röskär, Hällsö, hade under våren 1833 köpt och saltat 240 fjärdingar kabeljo. Priset på torsk var 3 Riksdaler för 10 st med en medelvikt av 6 Kg (15 skålpund). Kolja och vitling såldes fårsk i Göteborg.

A E Holmberg nämner år 1845, att Öckeröbornas huvudnäring är fiske, och att de bedrev ett rikt givande rockefiske stundom under Laesø. Storfisket idkas alls inte.

Kronofogden i Göteborgs fögderi, uppger 31 mars 1854 att skärgårdsborna i Styrsö pastorat och Öckerö socken idka fiske och sjöfart som huvudnäring. Något storfiske idkas inte utan det är endast på grundar och bankar utanför kusten som fisket av torsk, långor, koljor och vitling idkas.

Vid Sven Nilssons utfrågning år 1833 uppges att hummerfisket var obetydligt och att fångsten avsattes i Göteborg. A E Holmberg uppger år 1845 att bebyggarna på Rörö, Hällsö och Knipplan taga betydligt hummer. Bouppteckningsmaterialet visar att hummerfiske i stor utsträckning bedrivits även från Hönö, Öckerö och Fotö.

Marknad och avsättning

Marknadsläget för avsättningen av fångsten fårsk var bättre än den för yrkesbröderna längre upp i Bohuslän. Den potentiella marknaden utgjordes förutom av Göteborgs och Kungälv's städer, av Södra Inland V och Ö Hising, Sävedals och Askims härader, dvs södra tredjedelen av Göteborgs och Bohus län. Både regionen och Göteborgs stad hade under perioden 1810-60 en starkt växande befolkning. Göteborgs befolkning var år 1810 14 000, 1850 26 000 och år 1860 37 000. Regionen som helhet hade en befolkning på drygt 42 000 år 1810, 67 000 år 1850 och 83 000 år 1860.

Denna regionala marknad delades med yrkesbröderna från Styrsö socken och ett begränsat antal fiskare från fastlandskusten och Hisingen. Avsättningen sker dels vid Fisktorget i Rosenlund, Göteborg, vid torget i Kungälv och genom kringföringshandel. Byteshandel av fisk mot lantbruksprodukter har sannolikt spelat en stor roll. Denna senare typ av handel finns belagd från senare delen av 1800-talet.

Omfattningen av försäljningen på Fisktorget i Göteborg finns uppmätt under ett års tid mellan 1 april 1856 till 31 mars 1857. Då antecknade dag för dag en polisman Abrahamsson införseln av fisk fördelad på fiskslag på uppdrag av fiskeriintendenten A W Malm. Införseln summerades månadsvis och för hela året. Försäljningsvärdet för resp. fisksort beräknades med hjälp av ett uppskattat medelpris.²⁵⁾

Ett stort antal fisksorter redovisas men endast ett fåtal hade någon som helst betydelse för försäljningsintäkten på Fisktorget. Makrillen svarar för hela 38% av omsättningen. Drygt 1,2 miljoner makrill har förts in och försäljningspriset har uppskattats till 5 Skilling styck. Makrillinförseln är koncentrerad till perioden slutet

av maj fram till början av augusti. Som fiskslag nr 2 kommer överraskande nog horngädda som svarar för uppskattningsvis 11% av införselvärdet. Säsongen är maj och början av juni. Sannolikt är huvuddelen inköpt i Danmark på Läsö. Långa och hållefundra svarar för 9% vardera, torsk och kolja och rödspätta för 4%. De i litteraturen ofta omnämnda skaboskädderna, som redovisas för sig, svarar detta år endast för 2% av införseln. Importen av dessa rödspättor är störst vår och höst. Under juni och juli år 1856 förekom ingen import. Prisnivån för skaboskädder är satt mycket lägre än för de lokalt fångade rödspättorna, 7 1/2 resp. 18 Rdr. 18 Rdr. tunnan. Sannolikt såldes rödspättorna levande, därav det högre priset. Kvantitetens måssigt dominerar skaboskädderna med 1047 mot 741 1/4 tunnor för lokalt fångad rödspätta. Sillinförseln har värderats till 8111 Rdr., småsillinförseln till 1405 Rdr. eller sammanlagt 3% av totalinförseln. Efter sill och skaboskädda kommer gädda, vitling, slätrocka och ål som samtliga varuslag svarar för över 1% av totalvärdet, samt hummer.

Den totala omsättningen har uppskattats till 329 000 Riksdaler Riksgälds. Hur stor del av Göteborgarnas fiskinköp som skedde via Fisktorget vet jag inte. Sannolikt betydde marknaden i stadens nära omgivning en hel del. Därtill kommer försäljningen på den agrara marknaden på Hisingen, Inland och i Sävedals och Askims härad. En djärv kalkyl med utgångspunkt av införseln till Fisktorget, skulle ge följande slutsats. Av det totala värdet 329 000 Rdr. svarar det lokala fisket för 250 000, importen av skaboskäddor, huvuddelen av införseln av horngädda, hållefundra m.m. för resten.

Räknar vi högt, svarar öckeröfiskarna för 40% av den totala tillförseln till Fisktorget. Räknar vi lågt och försätter att fiskare från Tjörn under vintern tillför marknaden större kvantiteter hamnar vi på 25%. Vi skulle i så fall kunna skatta fiskarna från öckerö sockens brutto-

intäkt från försäljningen på Fisktorget till mellan 100 000 och 60 000 Riksdaler Riksgälds. Hårtill kommer försäljningen i Kungälv, i Göteborgs förorter och på landsbygden och förtjänsten på fiskimporten från Danmark där öckeröborna svarar för ungefär hälften.

Totala antalet vuxna manspersoner, inklusive drängar och söner, var 429. Räknar vi med att 300 är i hög grad beroende av inkomst från fisket så har fiskaren erhållit en genomsnittlig bruttointäkt av 200-300 Rdr. Riksgälds på försäljningen av egen-fångad fisk, på torget i Göteborg. Hårtill kommer då intäkterna från lokal försäljning utom Göteborg och nettointäkten av importhandeln av skaboskädder och horngädda. Detta gör att öckeröfiskarnas intäkter överstiger storsjöfiskarnas i mellersta Bohuslän. 1100 man i storfisket år 1859 skulle från värfisket ha en intäkt av 263 000 och vinterfisket 67 000, således totalt 300 Rdr. Rgs. per man.

Stor betydelse för färskfiskavsättningen fick tillkomsten av järnvägar. Stambanan Göteborg - Stockholm blev klar år 1862. Fredrikshamn - Tyskland blev färdig år 1875.

De fasta naturtillgångarna

Öckeröarnas fasta naturtillgångar var begränsade. Hela socknens areal var 25 km². Av denna areal var mer än 70% hållmarker med begränsat inslag av betesbackar och klapp-erstensvallar. När den odlade arealen var som störst, mellan 1880-1930, omfattade åkern och ängen vardera 10% av landarealen. Den bästa jorden - sandblandad lerjord - finns på de tre största öarna. På de mindre öarna och i västliga lägen utgjordes jorden av sand. Här var den odlingsbara marken ytterst begränsad.

Öckerö socken var inte bara arealmässigt liten. Mätt i mantal var socken blott 12 1/4 mantal. De ursprungliga gaardarna (hemmanen) var 18. De tre största öarna var

hade skett. Den sammanlagda åkerarealen på Höhö var 55 tl. Inägoängen var 48 1/2 tl. Åkerarealen var 4 ggr större i Höhö by och Hult än vid skiftena år 1801. Den genomsnittliga inägoarealen per brukare var bara 1 1/2 tl. åker och 1 tl. äng.²⁸⁾

Per hemmansdel ökar åkerarealen från 14 1/2 kl. år 1801 till 36 kl. år 1827 i Höhö by och från 7 1/2 kl. till 15 1/2 kl. i Hult. Ett växande antal brukare hade förutom hemmansdelen han bodde på ett utbruk i ett annat hemman.²⁸⁾

Efter skiftena på 1820-talet började uppodlingen av utmarkerna. Större delen av utmarksuppodlingen var genomförd omkring 1860. Vid laga skifte, på Höhö genomförd år 1843, 1852, 1858 och 1862 var åkern 174 tl. Den var vid ekonomisk kartläggning 1934, 208 tl. Arealen åker som nu delvis användes för vallodling, är något större per brukare, vid laga skifte än både 1824-28 och i slutet av 1800-talet.

I bouppteckningsmaterialiet från 1824-53 finns kor med i 92 bouppteckningar. I de flesta eller, 69 bon redovisas endast en ko. I ett bo finns med fem kor, i tre fyra och i fem tre kor. En ko värderas till mellan 10 och 30 Rdr. Hästar finns nämnda i 54 bouppteckningar, i åtta bon två hästar och i 34 en häst och i tolv bon del i häst. Hästarna finns som regel i bon där kor tas upp. I några få bon, de med de minsta hemmansdelarna, finns endast får. Får finns som regel med i bon med kor. Grisar och höns är däremot ej så vanliga. De största bruken, de med tre kor, har som regel en fullständig uppsättning djur. Häst, kor, får och svin. Samtliga dessa bruk finns på de större öarna.

Hemmsklyvningen fortsätter under hela 1800-talet och in på 1900-talet. Endast ett fåtal av brukningsdelarna når upp till storleken av ett småbruk. De flesta hemmansdelarna är mindre än ett torp på fastlandet och består av

delade på flera hemman. Fem öar utgjorde vardera ett hemman medan två av de nu tio bebodda öarna var skattlagda som holmar. Hemman hade delats på flera bruk. År 1669 var antalet brukare 40, år 1748, strax före sillfiskets början, 57. Antalet brukningsdelar fördubblas under sillperioden 1752-1808.

Jordbruket före och under det stora sillfisket

På de tre största öarna bedrevs jordbruk med sädesodling. Detta finns belagt både i det medeltida material som från 1600-talet.²⁷⁾ På de mindre öarna brukades däremot ingen åker utan dessa hemman avkastade endast hö och bete. De arealuppgifter som finns från Björkö 1760 och 1762 och från Höhö (Höhö by och Hult) 1801 redovisar en mindre åkerareal under den stora bohuslänska sillperioden än i uppgifter från 1600-talet.²⁸⁾ Under 1700-talets sista årtionden börjar hästar uppträda i bouppteckningsmaterialiet från de mindre öarna. Detta förhållande tyder på att man har börjat bedriva åkerbruk. En trolig orsak till detta är att potatisodling börjat. En skifteskarta från Grötö år 1806, redovisar drygt 2 tunnland åker.

Under tiden före det stora sillfisket på 1730- och 40-talen redovisas i bouppteckningarna två till fem kor och ett till fyra ungdjur. Under sillperioden minskar antalet kor och i synnerhet ungdjur per bouppteckning. Antalet djur är störst på Höhö och Öckerön.

Jordbruket under 1800-talet

När kontantinkomsterna från sillfiske och silltransporter uteblir mobiliseras odlingsresurserna. Åkerarealens tillväxt frångår dels av jordbruksstatistiska uppgifterna, dels av skifteskartematerialet. Hela åkerarealen i Öckerö socken uppges år 1802 till 65 tl, år 1817 till 163 tl enligt prästernas statistiska uppgifter. Under åren 1824-28 skiftades inägorna till samtliga fem hemman på Höhö. En betydande uppodling av inägoäng till åker

en markbit tillräckligt stor för att föda en ko och klara hushållets försörjning med potatis. I många fall har hemmansklyvningen gått så långt att ägaren till lotten inte ens kan föda en ko.

Jordbruket är således av betydelse endast för en mycket liten grupp och även denna grupp deltar i fisket. I bouppteckningarna för samtliga de nio bon som har tre eller flera kor, finns båtar och fiskeredskap, vadlotter, småbacker, skädegarn, dörjer och snören med. De flesta hushållen är till sin försörjning i första hand beroende av fisket, jordbruket är en binäring.

Vilka andra näringar bedrevs

Inom socken finns under hela undersökningsperioden två lotsplatser bemannade, Kalvens och Rörö lotsplatser. Tullverket etablerade sig tidigt på Kalven och på 1840-talet på Rörön. Övriga funktionärer är prästen och två lärare samt barnmorskan. Några få salteriägare finns kvar. Ofta kombinerades verksamheten på salteriet med krogrörelse. Uppgifter om sjöfart från 1800-talet är begränsade. Enstaka mindre jakter nämns. I en bouppteckning från 1853 nämns att den avlidne var åtalad för olaga seglation. Antalet sjömän i källmaterialet är begränsade.

I samband med kontinentalblockaden 1810-12 pågick en omfattande smuggling med myndigheternas goda minne. Under denna tid hade engelsmännen stora upplag på Fotö. Det finns uppgifter om att smugglingen inte upphörde i och med kontinentalblockadens avveckling.²⁹⁾

Förutom eget fiske så sysslade öborna med import av skaboskådder, dvs rödspåttor från Skagen. Denna verksamhet finns belyst vid ett flertal tillfällen både i danskt och svenskt källmaterial. Holmberg (1845) uppger att fiskköp idkades av omkring 12 båtar från Öckerö, och han anser att hanteringen var till stor skada för fiskarna. Lars Bing-Hess berättar år 1802 att svenskar köpte horn-gädda på Laesø för göteborgsmarknaden.

Befolkningsutvecklingen under 1800-talet

Öckerö sockens befolkning, som år 1805 uppgår till 1800 personer, minskar till 1300 i början av 1830-talet. Migrationsförlusterna är störst åren 1811-20. Från slutet av 1830-talet och framåt råder i stort sett balans mellan in- och utflyttning. I början av 1860-talet når folkmängden 1805-års nivå. Under en 30-årsperiod, 1870-1900 fördrubblas befolkningen.³⁰⁾ Se fig 5.

Den stora nedgången i befolkningens antal 1810-1830, är framför allt förknippad med att salteribefolkningen minskar från 460 år 1805 till knappt 100 år 1825, varav hälften hade yrkestitel lots, sjöman etc. Fiskarbefolkningens antal minskar framför allt på Björkö men även på Rörön, Knippla och Hyppeln. Befolkningen på Björkö med närliggande holmar och skär, som år 1805 var 711 personer, minskar till 200 år 1835, året efter den stora koleraepidemin. Även befolkningen på ön Kalven minskar från 199 till 125 under samma period.

För både Björkö och Kalven har befolkningskurvas utseende att göra dels med industrietableringen och dess avveckling, dels med närheten till sillrika fjordar kontrollera längre avstånd till utsjövattnen än öarna i yttre ökedjan. Efter hand avvecklas bosättningen på holmarna runt Björkö. Den sista dylika var fiskeläget Taskan /Florentin-skäret/ som ännu år 1875 var bebodd av 5 personer.³¹⁾ Den enda holmen (ön) inom Öckerö socken där landnamet under det stora bohuslänska sillfisket resulterar i en stadigvarande bosättning är Knippla.

Befolkningsutvecklingen på Hönön är helt annorlunda än den för Björkö. Hönös befolkning ökar kontinuerligt oberoende av sillperioderna, om än med något svagare tillväxttakt under perioden mellan sillfiskena.

Antalet personer i familjer med hemmansdel år 1825 i absoluta tal (739) samma antal som tjugu år tidigare.

Relativt sett har andelen ökat från 40 till 58 procent. År 1850 är andelen 52 procent eller i absoluta tal 818. Av de som inte äger jord hör drygt hälften eller 397 till

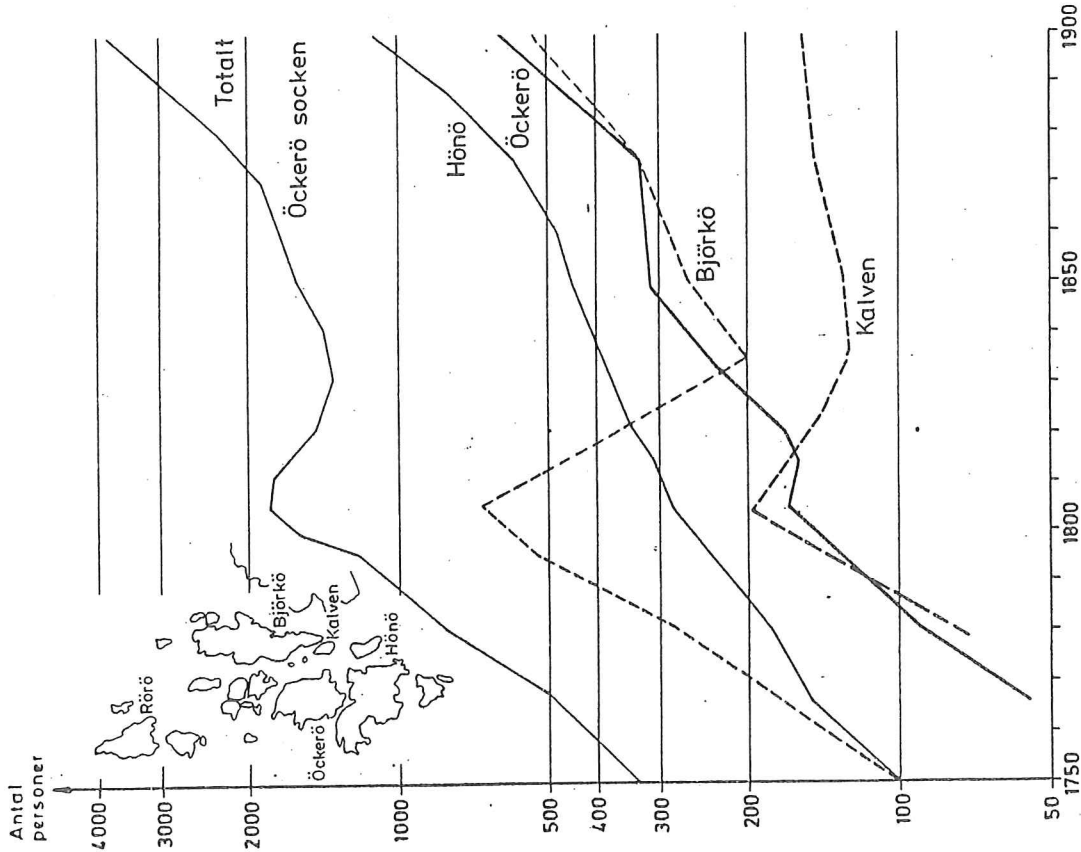

Fig 5 Befolkningsutvecklingen i hela Öckerö socken, på öarna Hönö och Björkö 1750-1900, Öckerö 1765-1900 och Kalven 1780-1900.

Källa: Mantalslängder (GIA) för öarnas befolkning. Redogörelse för folkmängden (Öckerö Gl: 1-2) för socknens totalbefolkning.

familjer där huvudmannen har yrkestiteln fiskare. Flest fiskare finns på Rörö, Hönö, Öckerö och Kalven.

Ett antal hushåll och framförallt ensamstående personer var år 1825 betecknade som fattiga och ej taxerade för skatt. Tre hushåll var i längden angivna som fattiga men taxerade för skatt. Det sammanlagda antalet personer i dessa hushåll var 73 resp. 11. Sammanlagt sju procent av befolkningen. Andelen fattiga är densamma år 1850. Anmärkningsvärt lite med tanke på A E Holmbergs beskrivning av tillståndet i Bohuslän. Det största antalet fattiga finns år 1825 i Klova på Hönö, år 1850 på Rörö.

Kontakter

Det viktiga trendbrottet vad beträffar de översjöiska kontakterna inträffar som en följd av gränsförändringarna 1658. Öckeröarna hade som en del av det danska Kattegat-Skagerrakväldet omfattande kommersiella kontakter med Jylland och hela Kattegatområdet. När Bohuslän blev svenskt fick öborna inte längre bedriva seglation på danska hamnar eller där sälja sina produkter.

Kontakterna under 1700-talet är begränsade. Uppgifter finns om enstaka öbor i danska handelsflottan. När importen av fisk från Laesø och Nordjylland kom i gång har ännu inte kunnat klarläggas, men tydligt är att import av horngådda ägde rum under 1780- och 90-talen. I både svenskä och danska uppgifter finns den omfattande handeln med skaboskådder dokumenterad.³³ Den handeln sköttes nästan helt av öbor från Göteborgsskärgården, Öckerö och Styrös socknar. Denna hantering som pågått ända fram till nutid hade ur dansk synpunkt stor betydelse fram till den jylländska stambanans tillkomst år 1875.

Tillfälliga kontakter betingade av att bohuslänningar, sannorligt från Öckeröarna, vid fiske på Jutska revet sökte lå under Jylland, finns också nämnt. I danska skildringar framställs svenskarna som ena vilda sällar, vikingarnas

givare där och varför han tydligen större delen av år 1825 bodde på Rörö och står som salteriiddkare framgår ej. Den på Rörö födda dottern lämnas kvar som fosterdotter hos ägarna till salteriet Apelvik.

Under senare delen av 1800-talet fram till år 1894 finns ett mycket begränsat antal flyttningar mellan Öckerö och Norge resp. Danmark. År 1869 flyttar en fiskare från Öckerö till Norge. Från Danmark har vi en person år 1876 som inflyttare, en sjökaptan från Fredrikshavn, vilken som barn år 1825 bott på Rörö. År 1875 flyttar en kvinna till Norge och gifter sig. År 1888 kommer hela familjen till hustruns hemort, Hönö varifrån mannen fortsätter till Amerika. År 1891 flyttar hustrun tillsammans med barnen till Kristiania för att senare bosätta sig i Dypvåg och Lygnør på Sörlandskusten. År 1885 kommer en kvinna till Öckerö från Larvik i Norge. Året efter flyttar hon med sin svenske man till sin hemort.

År 1861 förpassades en öckeröbo från Danmark till hemorten. Han hade någon tid erhållit understöd av fattigvården i Klangsögl men nu fick Öckerö församling dra försorg om honom.³⁶⁾

Migrationsutbytet med Danmark och Norge är således litet. I dessa sammanhang kan det kanske vara av intresse att migrationsutbytet till Amerika också var begränsad. Sammanlagt 49 personer varav en del endast temporärt uppehållit sig i socknen (Kalvsund) flyttar till Amerika. Sex personer flyttar in från Amerika 1850-1894.

Sammanfattning

De resultat som hittills framkommit visar att skärgårdsbefolkningen klarat den svåra struktursturkrisen under början av 1800-talet relativt väl. Den mörka beskrivningen av tillståndet i den bohuslänska skärgården som inte minst A E Holmberg frammanar, är inte sann. Hans bild av Bohusläns fiskare som de i sitt yrke mest okunniga, stämmer inte heller.³⁷⁾

ättlingar, alltid intresserade av den danska aquaviten. I vaktjournalen från Fredrikshavns toldsted finns för ett år, 27/4 1842 till 26/4 1843, noterade 80 anlop av 21 båtar med hemmahamn på Öckeröarna.³⁴⁾ Båtarna uppges vara på fiskeri. Tyvärr är inte motsvarande tullmaterial bevarat för Göteborg. Det går därför inte att vare sig belägga eller avvisa antagandet att besöken avsåg fiskukköp och ej fiske.

Kontakterna mellan öckeröarna å ena sidan - Göteborg och Sverige å andra sidan, har knutits starka under sillperioden 1752-1808. Intrassenterna i sillindustrin är i första hand Göteborgsköpmän, i andra hand personer från andra svenska städer. Driftsledning och tumbindare har samma ursprung. Driftspersonalen - arbetarna - rekryterades för säsongen främst från Västergötland och Halland.

I de uppgifter som finns om flyttningar under början av 1800-talet, dominerar flyttningar till och i många fall säkert återflyttning till Göteborg. Kontakterna med länets hövding är som framgår av redogörelsen om kronans försökningssnot goda. I Göteborg finns också den växande färskfiskmarknaden.

Kontakterna med Skagen och Jylland finns där i samband med importhandeln med fisk. Migrationsutbytet med Danmark är ringa. I flyttningsslagderna för Öckerö socken finns för hela perioden 1825-50 nämnda endast två personer som flyttat till Danmark.³⁵⁾ År 1825 flyttar en piga från Apelvik på Rörö till Fredrikshavn, år 1846 flyttar en gosse till Helsingör. Under år 1825 (31 mars) är en dansk familj mantalskriven på salteriet Apelvik. Mannen uppges vara salteriiddkare. Han har tydligen intressenter i Jylland. Familjen som i varje fall fram till 1817 bodde i Helsingör finns ej med i husförhörslängden, men en dotters födelse 21 mars 1825 finns med i kyrkoboken. När hustrun dör på Rörö 21 okt samma år finns detta registrerat endast i kyrkoboken för Fredrikshavn. Mannen är gäst-

NOTER

* Sven Hallberg har insamlat och bearbetat bouppteckningsmateriale och befolkningsdata, genomfört litteratursökning och litteraturbearbetning samt under arbetets gång lämnat värdefulla synpunkter på artikelns utformning.

1. Hasslöf Olof, Svenska västkustfiskarna 1949. s 166 ff
- Nilsson Lars, Det stora sillfisket. I Bohusläns historia red. E Lönnroth, 1963.
2. Utterström Gustaf, Jordbrukets arbetare. Första del. 1957 s 143
 - " - Migratory Labour and the Herring Fisheries of Western Sweden, in the 18 th Century I Scan. Econ History Review Vol. VII No 1 1959.
3. Göteborgs och Bohusläns länsstyrelse, Landskontoret E VI (GLA = Landsarkivet Göteborg)
4. Haneson Valdemar, Haneson & Renche, Bohusfisket 1923 s 42 ff.
 Nilsson Lars, ovan anfört arbete.
5. Något om sillfisket i bohuslänska skärgården från en gammal man i Skåne 1808. Göteborgs Kungl. vetenskaps- och vitterhetssamhälles handling. Avtryckt i Bohusläns fiskeritidskrift (BF) 1885.
6. Göteborgs och Bohuslän länsstyrelse Landskontoret. Mantalslängd för år 1805. (GLA)
7. Göteborgs och Bohuslän länsstyrelse, Landskontoret. Mantalslängder. Öckerö G I:2 (GLA) Mantalslängden daterad mars 1805, upptar 1826 personer. Redogörelse för folkmängden (Öckerö G I:2) vars uppgifter avser. årsskiftet 1805/1806 upptar 1780 personer.
8. Hasslöf (1949) och Haneson (1923) ovan anförda arb. Pettersson Johan, Den svenska skagerackustens fiskebebyggelse 1953.
 Dalen Lennart, Den bohuslänska fiskelägesbygden 1941. Vad beträffar dessa författares övriga skrifter se bibliografien, Svenskt havsfiske 1982. Det stora bohuslänska sillfisket har skildrats av Lars Nilsson (1963) i ovan anfört arbete.
9. Holmberg Axel Emanuel, Bohusläns historia och beskrivning I-III 1842-1845
 Vad beträffar Emelie Flygare-Carléns författarskap se Lars Lönnroth, Tistelön och societetshuset. Meddelelser nr 3, 1983.

När sillen nästan helt uteblir innebär det ett stort avbräck för skärgårdsbefolkningen. Den befolkningskategorin som drabbas hårdast är den industrisyselsatta. De flesta dyliga ger sig av och av de som blir kvar får många svårigheter att försörja sig. Bilden av ruinerna efter sillindustrierna och hans prästkollegors nostalgiska minnen har sannolikt frammanat den svarta bild av skärgården som Holmberg presenterar.

Arbetsinsatserna inriktas på fisket, jordbruket och importhandel med skaboskådder. Basen i ekonomin är fisket. Nära hälften av befolkningen är helt beroende av fisket, resten i mycket stor utsträckning. Öborna förlitar sig på beprövade fiskemetoder. De bedriver backefiske i Kattegat, dörjfiske efter makrill i Kattegat-Skagerrak, vadsillfiske i fjordarna under vintern, skäddegarnsfiske runt öarna och hummerfiske i ytter-skärgården. Nya fångstmetoder och fångstredskap kan endast spåras i mycket begränsad utsträckning. Hit hör den begränsade förekomsten av makrillgarn och enstaka uppgifter om ålkupor och krabbekupor.

Jordbruket som under sillperioden 1752-1808 haft en underordnad betydelse får under 1800-talet en mer betydande roll i försörjningsbildgen. Antalet familjer som skall dela avkastningen har fördubblats mellan 1750 och 1805. Hemnansklivningen fortsätter under hela 1800-talet, antalet brukare mer än fördubblas under 1805-1900. De tillgängliga odlingsresurserna mobiliseras. Även små sandiga fält kan lämpa sig för potatisodling. Brukningsdelarna är ytterst små. Ända fram till och med andra världskriget håller många hushåll kvar den enda kon och potatisåkern.

Kontakterna är långt fram under 1800-talet riktade mot Göteborg och Sverige. Nordjylland med Skagen och Fredrikshavn samt Laesø finns med i kontaktbilden. Under senare delen av 1800-talet och under 1900-talet får danska hamnar och under perioden 1920-1965 norska, en mycket stor betydelse för fiskarna från Öckerö.

10. Nilsson Sven, Reseberättelser är tryckta i Handlingar rörande sillfisket (1843)
11. Öckerö G I 1-2, Göteborgs och Bohus länsstyrelse Landskontoret Mantalslängder Häradskrivaren i Göteborgs fögderi Mantalslängden. (GLA)
12. V Hisingrs härad F II a 5 (1815-23)
V:A och Ö:A Hising härad F II : 1-7 (1824-1861)
Orust och Tjörns härad F II : 11-18
13. Öckerö K I : 1-2, C : 3-4, B : 1-2 och G I : 1-2 Torslanda B : 1 och G I : 2
Möllösund K I : 1 och G I : 1-2 Morlanda K I : 1.
14. I denna uppsatts redovisas i första hand resultatet av bearbetningen av uppgifterna om båt- och redskapsinnehav samt innehavet av husdjur, medan övriga data redovisas i en kammande redovisning.
15. Göteborgs och Bohus länsstyrelse Landskansliet E VI:2 Memorial 15 okt. 1811 och Berättelser om sillfisket 22 april 1812. Holmberg del II (1843) s 89 (2:a uppl 1867 I S 284)
16. V:A och Ö:A HISINGRS HÄRAD F II : 2 s 503 ff. (GLA)
17. Lundbeck Ol. Anteckningar rörande Bohuslänska fiskerierna i synnerhet sillfisket 1832.
18. ODENVIK (1957) s 247 uppgiften finns ej med i Sven Nilssons tryckta berättelse i Handlingar rörande sillfisket 1843.
19. Sven Svenssons skrivelse daterad 14 okt 1811 finns publicerad i en antologi. Från kusten red. Lars Ohlén 1964. Källa för uppgiften ej angiven.
20. Odenvik (1957) s 240-246
21. Göteborgs och Bohus läns hushållningssällsks handlingar 1859.
22. Enligt traditionsuppgifter från Rörö insamlade av förf.
23. Enligt uppgift från Daniel Franzon efter intervju med traditionsbäraren Anders Olsson, Apelvik Rörö (1885-1980)
24. Karlsson Hugo, Studier över båtnamn särskilt namn på backebåtar och bankskutor från 1700-tallets Bohuslän. Meijerbergs arkiv 12 1970.
25. Göteborgs och Bohus läns hushållningssällsks handlingar 1857.
26. Beskrivning till RAK:s EKONOMISKA KARTA ÖVER GÖTEBORGS och BOHUS LÄN. Öckerö socken 1934 tryckt 1936.

27. Biskop Eysteins jordebok Udg ved H J Hvitfeldt - Kaas 1878. Jordrannskningsprotokoll i Landsboksverifikationer för länet 1659-1742. Kammararkivet Riksarkivet. Tiondesättningslängd 1694 i Landsarkivets arkiv (GLA) (Olsson Ragnar, Näringslivets utveckling i ett skårgårdsområde. Stencil 1962).
28. Lantmäterikartor med tillhörande handling N/138 Öckerö 2¹, 2².....
Lantmäteriverkets arkiv Gävle.
Lantmäterikartor med handlingar Öckerö 2, 2a, 3
Lantmäterienheten Länsstyrelsen Göteborg
(Olsson Ragnar, Bebyggelse och befolkning på Höno och Öckerö från mitten av 1700-talet till våra dagar KGI Göteborg 1960 stencil)
I TL (tunnland) = 32 KL (kappland) = 0,4935 har.
29. Odenvik (1957) s 238-240,
Fransson Daniel, Källö-Knippla två öar en befolkning. 1969 s 173-175.
30. Göteborgs och Bohus läns Länsstyrelse, Landskontoret: Mantalslängder. Häradskrivaren i Göteborgs fögderi: Mantalslängder. Öckerö G I : 2.
31. Taskan eller Tommetaska och Florentinskäret är två små holmar vid Björköes sydspets. I uppgifter kallas bosättning ibland Skäret ibland Taskan. Dessa beteckningar har sannolikt även avsett bebyggelsen på södra udden av Björköen. De Hemmelinska kartorna i Krigsarkivet Stockholm från tidigt 1800-tal tyder på detta förhållande. Även på laga skifteskartan N/138 2 över Björkö Sörgården daterad 1845, Lantmäteriverket Gävle, finns bebyggelsen redovisad på sydudden av Björköen.
32. Bing Hess Lars. Beskrivelse over Laesø 1802, med tillägg till samme 1806. Rosenhild og Bogger, København. 1977.
33. Brinck-Seidelin L C, Hjörring amt beskrevet efter opfordring fra det kongelig landhushållningsselskab. København 1828.
34. Fredrikshavn toldarkiv, Vagtjournal C 303: 109-111. Viborgs landsarkiv.
35. Öckerö B I (GLA)
36. Skrivelse från Kongl Ecclesiastikdepartementet Stockholm till K B Göteborg Länsstyrelsen landskansliet (GLA)
37. Författaren Axel Em. Holmberg föddes år 1817 i Stockholm. Omkring 1830 flyttade han med sin mor och styvfar till Halland. 1834 kom Axel Em. till Göteborg som anställd av en handelsman, var en kort period inspektör på Ströms säteri i Hjertums socken vid Göta älv, läste teologi i Lund från år 1837 och prästvigdes år 1840. Han tjänstgjorde sedan i Naverstads pastorat i inre norra Bohuslän. Redan år 1842-1845 vid mycket unga år och efter att han vistats begränsad tid i Bohuslän publicerade han sitt verk Bohusläns historia. Hans bild av Bohuslän är synnerligen färgad av äldre ämbetsbröders berättelser och egna synintryck från raserade industrier.

Torben Anders Vestergaard:

NOTFISKERIET OG DEN NYE TID PÅ ANHOLT

Øen Anholt har på sin vej mod de nye tider været underlagt særlige omstændigheder. Virkningerne af de overordnede ændringer, som har grebet ind i kulturhistoriens gang i egnene omkring Kattegat, har i høj grad været afhængige af de enkelte lokale samfunds rammer og egenskaber. Det, som særligt har skilt Anholt ud fra andre kystsamfund omkring Kattegat, har været dens geografiske og sociale isolation. Selv om øen ligger centralt midt i det sydlige Kattegat og har haft forbindelser til både Sverige, Nordsjælland og Jylland, så var det en forbindelse, som betød en dagsrejse med båd. Forholdet til nabosamfundene var radikalt diskontinuerligt; der var ikke nogen glidende overgang til et bagland. Alle naboer var langt væk. Denne isolation forklarer langt fra alting, men den er en grundbetingelse med mange følger for anholtersamfundets udviklingsmuligheder.

Den udvikling vi taler om, er den som er kaldt udviklingen fra traditionssamfund til industrisamfund. Det som specielt er af interesse her, er virkningerne i de lokale sammenhænge af de overordnede systemers ændring fra feudale til kapitalistiske. Forandringen fra standersamfund til borgerligt samfund gennemtrængte ikke nationen som en atmosfære, men udviklede sig indenfor dele af helheden og fik konsekvenser for andre delssystemer afhængigt af disses egenskaber.

Dagliglivet omkring Kattegat og Skagerrak ændrede ikke uden videre karakter i takt. Men på nationalt og internationalt plan udvikledes der nye økonomiske og politiske mønstre, som også fulgtes af mentalitetsmæssige forandringer i de nordiske landes ledende kredse. Herved ændredes ikke alene nogle af de ydre eksistensbetingelser for almuens tilværelse, men der skab-

tes også et nyt mentalitetshistorisk spændingsfelt mellem den økonomiske rationalitet og de opfattelser af samfundslivet, som blev rådende på nationalt plan, og på almuens tankegange. Selvom Anholt i mange enkeltheder adskiller sig fra andre samfund omkring Kattegat, er øen dog en tydelig eksponent for det mentalitetshistoriske spændingsfelt, der er Kattegat-Skagerrak-projektets problemområde. Anholts udtalt feudale udgangspunkt gør den måske særlig velegnet som komparativ baggrund for søget på at specificere karakteren af udviklingen på den norske Sørlandskyst, som netop ikke har nogen typisk europæisk feudalt baggrund.

Den principielle side af det feudale system, som særligt er vedkommende her, er den karakter af klassesdelt system som den feudale orden deler med alle førkapitalistiske civilisationer (se Anthony Giddens 1981, p.108, 130, 145 og 162). D.v.s. en gruppevis differentiering af befolkningen i klasser, der varetager hver sine funktioner i samfundshelheden, hvor f.eks. landbefolkningen varetager produktion, mens den overordnede økonomiske og politiske integration af større områder varetages af særskilte klasser knyttet til statsapparat eller bycentre. I disse systemer overlades den interne organisation af produktion og socialt liv i høj grad til de lokale samfund selv. I den ny tids kapitalistiske sammenhæng trænger helheden, som i stigende grad bliver et globalt system, ind på dagliglivets detaljer. Folk inddrages i de overordnede økonomiske og politiske systemer som individer og ikke mere som grupper. Den moderne statskonstitution, i Danmark med grundloven af 1849, lader principielt individet komme til i stedet for stænderne.

På en lokalitet som Anholt er der imidlertid flere barrierer mod samfundets inddragelse i det større system, idet øen og befolkningen er for lille til at tillade en individuel differentiering og specialisering lokalt, og idet muligheden for at udvide område og befolkning ved sammenslutning med naboer vanskeliggøres af øens isolation. Det fælles notfiskeri på Anholt mellem 1926 og 1933 er en episode, som måske kan belyse centrale forhold ved anholtersamfundet på dets vej ind i en ny tid.

Med hensyn til kilder kunne man have valgt et lettere tilgængeligt emne. Det ville dog kun have været til ringe nytte, når emnet jo er valgt med henblik på belysning af en bestemt problemstilling. De skriftlige kilder er meget begrænsede, som oftest kun få bemærkninger i generelle beskrivelser af Anholt. Materialet er derfor især baseret på mundtlige kilder, først og fremmest oplysninger fra Meinertz Sørensen, Grenå og Karl Christensen (Karl Maren), Anholt, som selv har deltaget i notfiskeriet. Det skulle være muligt at finde to eller tre endnu, som lever, og som er gamle nok til at kende til notfiskeriet. Sæks ud af de ca. 30 fiskere som var med i notfiskeriet blev minesprængt sammen med kutteren "Jutlandia" i 1946 og fletallet af de øvrige lever ikke mere. Jeg skal i det følgende tage udgangspunkt i en beskrivelse af tilstandene på Anholt i 1800-tallet for derefter at beskrive udviklingen i 1900-tallet frem til notfiskeriet ophører.

Anholt i 1800-tallet

I meget gammel tid skal anholterne ifølge Evald Tang Kristensens hjemmelsmand have faret viden om i Kattegat. De fiskede sild i Øresund, rødspætter ved Skagen og måtte indtil reformationen sejle til Morup i Halland for at få deres børn døbt. (E.Tang Kristensen 1891, p. 17 og 19).

I 1800-tallet var Anholt blevet et indgroet, lokalt samfund, hvis indbyggere sjældent forlod øen. Mændene tog ikke som løseboerne til søs. Man ernærede sig ved en kombination af lokalt fiskeri, bjergning og landbrug. Øen var blevet et selvstændigt sogn og et selvstændigt birk med præst, foged og fyrmester som de eneste lokale repræsentanter for det større samfund og de højere stænder.

Anholt lå under Aarhus stift og Nørre Djurs herred, men som birk (retskreds) lå den under Kronborg amt, og øen som sådan tilhørte stamhuset Krogerup i Nordsjælland. Stamhusets ejere gennem 1800-tallet, slægten von der Maase (opr.Masius) havde også forstransret på øen og var repræsenteret af en forvalter (fogeden). Denne

"Forvalter er tillige Sandflugtskommisair og paa Grund af Øens Fraliggenhed fra Fastlandet constitueret som Politimester, Auctionsdirecteur og Skifteforvalter." (Trap, Andet bind, 1859, p.534). Helt til 1902 var forvaltningen af Anholt feudal. Anholts forbindelse til det politiske storsamfund gik gennem fogeden. Ofte valgte kammerherren tidligere sømænd til fogeder. (E.A.Hobolt 1947, p.78). Om det så var den mest velvalgte baggrund for en birkedommer, skifteforvalter og gårdforvalter er en anden sag. Men da kammerherrens vigtigste indtægter af Anholt hidrørte fra strandinger, var det ikke unaturligt, at han lagde vægt på fogedens duelighed i den retning. Anholts feudale forvaltningssystem indebar også, at det var fogeden som opkrævede skatter og afgifter til offentlige myndigheder såvel som til kammerherren. Det var fogeden som førte forsædet ved det årlige tingmøde, snaps-torsdag, den første torsdag i året. Her blev diverse tvistigheder pådømt af fogeden i dommerkostume. Tinget var dog ikke kun en øvrighedsinstitution, men også et led i lokaalsamfundets egne organisationsformer med lignende funktioner, som andre steders byting og grandestævner.

Landbrug

De vigtigste indtægtskilder for anholderne var fiskeri, bjergning af vrøg og landbrug. Af øens 3700 Idr.land (1tønde land = ca. ½ hektar) var kun ca. 700 matrikulerede. Resten henlå som såkaldt ørken. Af de 700 Idr. matrikuleret jord kunne ca. 300 dyrkes, og de var fordelt mellem op til 16 gårdmænd, præsten og fogedgården.

I begyndelsen af 1800-årene "var der på Øen 16 Ejendomme med hver 4½ Skpr.Hartkorn, hvorpå holdtes 2 magre Køer, 2 à 3 usle Bæster og 6 à 8 får, hele Udsæden udgjorde 20-24 Idr. Rug og 30-40 Idr. Havre. Og der var 14 jordløse huse. Ialt 30 Beboelser med 109 Indvaanere" (Anth.Fuglsang 1951, p.88).

Først i 1852 udskiftedes jorderne på Anholt. Fællesskabsdriften blev altså afløst ca. 50 år senere end de fleste andre steder i Danmark. Udskiftningen var dog ikke mere gennemgribende, end

at de enkelte gårde fik lodder flere steder i byens jorder.

I løbet af 1800-årene voksede befolkningstallet fra godt 100 til godt 200 indbyggere. Da indbyggerne i 1902 overtog deres fæstejord til ejendom, var der kun 10 gårdmænd, men 35 huse (E.A.Hobolt 1947, p.48). Hver gård havde 16-17 Idr. land, til Kammerherregården blev der 60 Idr.. Reduktionen i antallet af gårde hænger næppe sammen med intensivering af driften på færre og større gårde, men er snarest et symptom på landbrugets ringe betydning for økonomien. Det anholtske landbrug synes aldrig at have været drevet som andet end en binæring til selvfor-syning, og selvforsyningens ophør betød også landbrugets ophør. Fra 1950 kan man end ikke med god vilje tale om landbrug som erhverv på Anholt.

Bjergning

Vigtigere end landbruget var i 1800-tallet fiskeri og bjergning af vrøg. Begge dele var organiseret i fællesskabsprægede former. For bjergelagets vedkommende var organisationen sammenkædet med forholdet til øvrigheden selv om dens form også stemte overens med lokale fællesskabsformer.

I 1713 havde øens ejer fået forstrandsret og dermed retten til vrøg (E.A.Hobolt 1947, p.61). Han sluttede overenskomst med beboerne, så disse fik del i indtægten mod at udføre bjergningsarbejdet. Kammerherren fik fra dens tid 2/3 af bjergelønnen, mens beboerne delte den sidste trediedel, dog med to lodder til præsten og to til fogeden. Bjergelønnen var kammerherrens største indtægtskilde på Anholt, et privilegium der omkring 1800 skulle have indbragt ca. 1200 Rigsdaler om året. Fogedens del i bjergelønnen var dog ikke arbejdsfri, idet han forestod de økonomiske formaliteter i forbindelse med bjergningen, ligesom han var pligtig at sørge for indkvartering af eventuelle skibbrudne. Svitzers Bjergningsselskab blev senere koblet på bjergningsordningen, således at der tilfaldt anholderne 20%, når Svitzer bjergede strandede skibe, uanset hvor meget beboerne var inddraget i bjergningen.

Bjergelaget vedblev at fungere til omkring anden verdenskrig. Alle voksne mænd var med i bjergelaget fra de var 14 år gamle; de fik da en halv lod. Denne voksede med 1/8 om året indtil de som 18-årige fik fuld part. Mænd over 65 fik fuld part, hvis de deltog i arbejdet, og 5/8 lod, hvis de blev hjemme. Enker fik 3/8 lod.

Strandingerne har fra tid til anden givet anholterne betydelige tilskud af kontanter. I 1888 strandede f.eks. en amerikansk damper "Matthews", som var lastet med bomuld. Den gav 600 kr. til hver voksen mand på øen, i sig selv en årsløn. I 1924 gav to strandinger tilsammen over 1000 kr. til hver voksen mand, "en grusom masse penge." Disse penge skal så for Anholt som helhed ganges med de ca. 60 parter, som beboernes andel skulle fordeles på.

Fiskeri

Som landbruget og bjergelaget var også fiskeriet præget af flere former for fælleskab. Fiskeriet i 1800-tallet blev drevet i Anholts umiddelbare nærhed med forskellige former for garn og vod. Som almindeligt princip var både og vod fællesjede af som oftest seks parthavere, mens nedgarn var individuelt ejede. En boopgørelse i Anholts skifteprotokol kunne i 1847 se således ud: Den 21. august 1847 døde indsidder Christian Stephensen, søn af gårdfæster Stephen Rasmussen. Hans jordelivs aktiver omfatter:

	Rbd.	Mark	Skilling
1/7 Part af Baaden Macrellen	8		
1/6 Part af en nordsand Fiskerbaad	10		
1/6 Part af en søndersand Baad	7		
Ivende Sildegarn á 3 Rbd.	6		
10 Stk. Hørgarnsfiskegarn á 5 Mark	8	2	
13 Gamle do. á 3 Mark	6	3	
2nde nye Rokkegarn á 3 Mark	1		
5 gamle do. á 2 Mark 8 Skilling	2		2
Kreaturer			
2 Stk Faar á 2 Rbd. 3 Mark	5		

en 24. oktober 1847 døde sognefoged Peder Rasmussen. Hans produktive aktiver omfattede:

	Rbd.	Mark	Skilling
1/7 Part af Baaden Elisabeth Maria drg. 4½ Læst	10		
1/6 Part af en nye nordsand Fiskerbaad	15		
1/6 Part af en gammel søndersand do.	5		
1 liden Pram	3		
57 Stk. Rødspættegarn á 4 Mark	38		
12 Stk. Rokkegarn á 2 Mark 8 Skilling	5		
3 Stk. Sildegarn á 4 Rbd.	12		
4 Stk. og slidte do.	2		
1/3 Part af et nyt do. 3 Mark	3		
2 Stumper af nye Rødspættegarn	4		
1 nye Sildegarns Line	1		
3 Stk. Garnsimer á 1 Mark	3		
1 gammelt Hornfiskegarn	4		

Den 3. januar døde fæstegårdmand Christen Henriksen. Hans bo omfatter ud over sengeklæder, gangklæder og inventarium, som altid fylder mest i opgørelserne:

1/7 Part af Baaden Elisabeth-Maria	20		
1/6 do. i en liden Søndersand Jolle	1	3	
1 do.do i en Nordsand do.	2	1	
4 Stk fiskegarn á 7 Mark	4	4	
2 do.do. á 4 Mark	1	2	
Kreaturer			
1 sort Koe	12		
1 gammel do.	8		
1 liden Kalv	2		
2 Stk. Faar á 2 Rbd. 2 Mark	4	4	
2 do.do. á 2 Rbd.	4		
1 Lam	1	4	

Opgørelsen fortæller så meget, som at de store både til bjergning og sejlads såvel som fiskerbådene til brug fra nordstranden og sønderstranden var fællesjede af bådelag. Fiskegarn op-

Fangsten af sild foregik sidst på sommeren (se iøvrigt E. Tang Kristensen 1891, p. 15-21). De blev fanget i garn, der, som på Bornholm, kaldtes "manser". På den tid Tang Kristensens hjemmelsmand, Chr. Sørensen, henviser til, blev der solgt salt-sild til Grenå. Efter sildetiden blev der fanget rokker, som blev tørret både til forråd og til salg. Om vinteren og foråret blev der fisket med rødspættegarn. Under disse garnfiskerier, fik enhver, hvad der blev fanget i hans garn.

I maj kom hornfisken, som blev fanget i vod. Voddene ejedes i fællesskab af de enkelte selskaber. Til fiskeriet med hornfiskevoddene krævedes mindst to både, og det synes at have foregået på samme måde som på Læsø. Der blev sammenkaldt til hornfiskefangst af en vdfoged, og den dag smed man foddøjet for at gå barbenet indtil efteråret. Der var stadig enkelte hornfiskevod i brug i 1920-erne. Meinertz Sørensen, som er født på Anholt i 1911 har deltaget i dette fiskeri, som på det tidspunkt mest blev drevet til husbehov. Fiskeriet foregik da sådan, at voddet lå i en stor anholterjolle, som blev trukket baglæns efter en lidt mindre båd med en 4 eller 6 HK motor. Når man var kommet i position i forhold til en stime hornfisk, blev der kastet los. Motorjollen trak så voddet af den store jolle og sejlede udenom stimen og ind til stranden, mens jollen med voddet roede ret ind til kysten. Under omringning og bjergning af fangsten, blev der stødt i vandet med såkaldte "blåsere" (pulsekøller) for at forhindre stimen i at undslippe. Hornfisken blev så delt mellem deltagerne for at blive saltet, tørret og hængt på loftet i bundter som forråd.

De fisk som blev solgt fra Anholt i 1800-tallet blev dels afsat til svenske kvaseskipperer dels sejlet til Grenå eller Sjølland af anholterne selv eller af danske kvaser. Afsætningsmulighederne var til dels prægede af udbygningen af den ny tids infrastruktur, som med bl.a. den danske kvasefart sigtede på at forsyne de voksende byer. Men afsætningen var endnu også en del af det lokale forsyningsystem omkring Kattegat, hvor fisken videre-solgtes til prangere, som førte fisk omkring i både danske og svenske kysters bagland.

gives som privatejede, men hverken hornfisk- eller rødspættevoddene er nævnt i disse opgørelser. Endelig, og det er vanskeligt at sige, om dette er retningsgivende, så har indsidderen og sognefogeden mange fiskereds-kaber og højere vurderede både, men få eller ingen kreaturer. Begge var af gårdfæstefamilie, men ikke selv gårdfæster. Fæstegårdsmændene derimod har flet husdyr og få fiskereds-kaber, omend han har part i bådene. Det kunne altså se ud som om der på den tid var en vis specialisering mellem gårdmænd og andre.

I følge Trap brugtes i slutningen af 1850-erne rødspættegarn, rødspættevod, rokkegarn, sildegarn og hornfiskevod. "Rødspætte-garne afsattes fornemmelig til svenske Baadførere, som med deres store Baade, der kunne indtage 5-600 Sneese, føre dem til Gothenborg" (Trap 1859, andet Bind, p.534). Samme kilde opgiver at slethvarre, tunger og pighvarre sejles til København eller til Hornbæk og Gilleleje, hvor de opkøbes af prangere. Isinger har altid været mindre sælgelige og blev brugt på øen. Rokker gik overvejende til eget forbrug, men har tidligere været en dyr eksportvare i tørret stand. Sild fiskes til husbehov og ligeledes hornfisk.

C.F. Drechels opgørelse fra 1885 ser lidt anderledes ud (1891, 9.80). Rødspætter og herrefisk (slethvarre, pighvarre og tunger) sælges stadig, men hornfiskene intager også en væsentlig plads. Der blev dette år ifølge statistikken fisket og handlet følgende, og det er her værd at bemærke at sild ikke figurerer i statistikken:

Rødspætter	15.506 sneese	til 15.840 kr.
Tunger	1.960 stk.	" 702 "
Pighvarre	1.700 ū	" 503 "
Slethvarre	10.000 sneese	" 950 "
Hornfisk	3.316 "	" 2.469 "
Torsk	137 ū	" 5 "

For anholterne selv greb hverken afsætningen af fisk eller pengeindsprøjtningerne fra bjergningen omvæltende ind i det lokale samfunds organisation. Afsætningsproduktionen var en overskudsproduktion fra et fiskeri, som også blev drevet af hensyn til selvforsyningen. Og både fiskeri og bjergning var organiseret i fællesskabsrammer, som ikke gav enkeltindivider mulighed for at skille sig ud fra fællesskabet. Men netop i afsætningen af fisk lå der et potentiale for, at individer kunne skille sig ud og svinge sig op på grundlag af omsætningen i ledet mellem øen og omverdenen.

Samfundet

Anholt var et sluttet samfund med ringe ulighed. Der var ikke egentlige standsforskelle mellem anholterne indbyrdes, de var tværtimod nært sammenknyttede af slægtskabsbånd og fællesskaber i erhvervsudøvelsen. Endelig var samfundet så lille, at der ikke var basis for nogen synderlig intern erhvervspecialisering. Beboerne var var i høj grad altnuligmand, som til eget brug kunne fremstille de fleste nødvendige ting. Kvinderne vævede klæde og både mænd og kvinder syede iflg. Trap (1859, andet bind, p. 535) deres eget tøj. Kvinderne spandt da-hør og hamp, som mændene syede og bandt fiskegarn af, og mændene byggede selv deres både.

Tilsammen kunde det lyde som om Anholt var et stabilt almuesamfund, som havde nok i sit eget. Det var måske også tilfældet, men det var en social stabilitet, hvis organisationsformer var et aktivt værn mod det fremmedes indtrængen, mere end det var en erhvervsmæssig stabilitet, som man ville finde i et egentligt bondesamfund. Hovedindtægten kom fra usikre kilder og havde mere karakter af fanget end produktion. Produktionslivet var ikke stabilt og forudsigeligt, og mentaliteten svarede hertil; det var på een gang samfundet og de ustabile muligheder, der herskede over produktionen. Yderligere indebar samarbejdskrævende fangterhverv (bjergning, fiskeri og tidligere sælfangst) kombineret med uomsætteligheden af fast ejendom i sig selv en sikring af af den relative lighed mellem anholterne. Det vil givetvis være forkert blot at sige, at samfundet var låst fast af omstændighederne; den sociale fastlåsning var også samfundets vilje.

For en udenforstående fremskridtsfortaler som A.-J.-Smidth, der omkring 1860 var udsendt af Indenrigsministeriet for at lave en oversigt over kongeriget's fiskerier, var Anholt et skræk-billede på tilstande, som ikke mere burde findes. A.-J.-Smidths oplysninger om øen hidrører ikke fra anholterne selv, men fra en af øens højerestandspersoner, nemlig præsten:

"Dem 3die Juni, da jeg kom til Øen, havde de saagodtsom ikke fisket endnu iaar, fordi Strandingen havde givet dem nok at bestille; og det er i Sandhed et sørgeligt Syn, der møder Øiet, naar man gaaer langs Kysten: Overalt Vragstumper! Overalt Legn paa Død og Ødelæggelse! og man speider ængstelig efter Legn til Veirforandring, for at man kan være paa sin Post til at kæmpe mod den samme Skjæbne, der har rammet saa mange Andre. Forresten er der ikke Mangel paa Fisk omkring Anholt. Flyndere og Rokker udgiøre dog Hovedfangsten, og afsættes mest til Svenskerne; det er kun sielent, der kommer en Quase hertil; men Fiskeriet drives ikke med tilbørlig Kraft, og der er nok Fare for, at Befolkningen maa uddøe, hvis der ikke snart tages Forholdsregler derimod. Præsten siger nemlig, at Anholterne nu i et heelt Aarhundrede ikke have giftet sig med Folk udenfor Øen; de ere derfor nære beslægtede Allesammen, og ved disse fgteskaber mellem Nærbeslægtede have de efterhaanden tabt Forplantningsevnen. Det er følgerlig paa den høje Tid, at Racen oplantes og krydses med friskt Blod, og jeg har i den Anledning tilskrevet Eierne af Øen for paa det Kraftigste at anbefale 4 raske Skagboer, der ville nedsatte sig paa Anholt som Fiskere. De Indfødte paa denne Ø afgive forøvrigt et slaaende Eksempel paa, at det nytter lidet at indføre Constitutioner eller Regieringsformer, naar disse ikke udgaae fra Folkets Character og nedarvede Sædvaner; saaledes skulle jo Anholterne nu være deeltagige i den samme frie Forfættning og alle andre Danske, og de jure skulle Forvalteren og Præsten være deres rette Øvrighed; men nei! de have ingen Frihed, og de lystre de facto kun Ras Peetersen den 1ste, der har opkastet sig til uindskrænket Konge paa Øen" (A.-J.-Smidth, 1860 p.5).

1900-tallet og udviklingen

I 1902 skete der for alvor noget på Anholt, nok den største enkelte omvæltning i forudsætningerne for Anholts inddragelse i den ny tids samfundsorden. I 1902 indviedes en statshavn som først og fremmest skulle være en tilflugtshavn og et støttepunkt for det søgørende fiskeri i Kattegat. Havnens anlæggelse var et led i udbygningen af den infrastruktur, som skulle tjene dansk fiskeri i dets udvikling til et egentligt afsætningsorien-

det havgående fiskeris udvikling, men denne gang det svenske. Et vestsvensk havfiskeri var begyndt i 1800-tallet, noget tidligere end det danske, men det var krogfiskeri efter torsk, lange o.l., et fiskeri som blev drevet i Nordsøen og så langt borte som ved Aalesund i Norge. I slutningen af 1800-tallet lærte de svenske kystfiskere brugen af snurpenot, og fra begyndelsen af 1. verdenskrig blev man opmærksom på, at der stod mange sildestimer nær Anholt om vinteren. Indtil midten af 1920-erne blev der da drevet et intensivt svensk notfiskeri omkring Anholt, og efterhånden kom også danske fiskere med. De danske notfiskere kom især fra fiskerlejer, hvor der var tradition for sildefiskeri med garn eller landvod, d.v.s. Nordsjælland, Storebælts- og Lillebæltsegnene. Til sammenligning med de beskudne landinger i 1910 blev der i 1924 omsat fisk for 230.000 kr. på Anholt. Der kunne først i 1920-erne ofte ligge 200-300 både i Anholt havn og enkelte gange op til 500. Man kunne efter sigende gå tørskoet fra havnefyret og ind til kajen over de mange fartøjer, som havnefogeden med udpræget ordenssans helst så ligge med masterne rækkevis over ét.

Det lokale fiskeri

De første år efter havnens anlæggelse drev anholterne stadig garnfiskeri med mindre både. Men efterhånden gik de over til rødspættefiskeri med snurrevods-kuttere på en halv snes BRT. Kutteren ejedes af skipperen eller af et par stykker i fællesskab, ofte brødre. Snurrevods-kutterne var ikke, som de gamle både, selvbyggede. Og med motor, spil og grejer iøvrigt var det betydeligt mere kapitalkrævende anskaffelser. Det vil sige, at både og redskaber stillede større forrentningskrav end før, og at behovet for pengeindtægter kom til at trænge selvforsyningsaktiviteten i baggrunden, ikke mindst det i forvejen beskudne landbrug, og med yderligere kontantbehov til følge. Anholterne blev altså inddraget i en pengeøkonomi, som underkastede dem et nationalt prisniveau oven i købet med tillæg for transportomkostninger. Det overordnede økonomiske system kom til direkte at diktere standarden for en række interne forhold i det lokale system. Kravene til den materielle levestandard er i sti-

teret havfiskeri. Havnebyggeriet gav også Anholt en befolkningsindsprøjtning af fremmede håndværkere og arbejdere, hvoraf nogle forblev og i forskellig grad blev assimileret i anholtersamfundet. Samme år som havnen indviædes købte anholterne deres gårde af kammerherren og blev selvejere. Som følge heraf ophørte også fogedstyret, og sognerådet kom til at indtage den plads, det havde de fleste andre steder.

I princippet skulle den ny orden indebære, at beboerne ikke som stand eller fællesskab, men som individer skulle kunne gå ind i den nye tids politiske og økonomiske liv og udnytte de nye muligheder. Men det er ikke kun de nye rammer, der er bestemmende. Lokalsamfundets egen karakter og egen vilje, hvis man må kalde dets indbyggede fællesmoral og -normer sådan, spillede også en afgørende rolle. Med havnen blev der bedre muligheder for et motoriseret kutterfiskeri, og der blev bedre afsætningsforhold. De naturlige begrænsninger i de erhvervsmæssige udviklingsmuligheder lå i, at der ikke var andre ressourcer end fiskeriet, der kunne danne grundlag for en egentlig afsætningsproduktion. De lokalsamfundsmæssige begrænsninger lå i, at befolkningens ringe størrelse og sociale homogenitet ikke gav muligheder for nogen større erhvervsmæssig udnyttelse af interne omsætningsled eller servicebehov. Kun den eksterne omsætning, nemlig fiskehandlen, gav mulighed for profitabel individuel foretagsomhed i omsætningsledet.

De fremmede fiskere

I de første år efter indvielsen af den nye havn, blev der drevet et stort rødspættefiskeri med snurrevods-kuttere omkring Anholt. Men efterhånden som der blev bygget andre havne med bedre afsætningsforhold og mere direkte forbindelse til markederne, så faldt landingerne igen på Anholt. I 1905 blev der omsat for 78.000 kr. fisk på Anholt havn, i 1907 for 143.000 kr., men i 1910 kun for 46.000 kr. (se Dansk Fiskeristat I, 1935, p. 43-44).

Frø 1913-14 kom der imidlertid et nyt opsving som udviklede sig til et regulært sildeeventyr. Dette opsving hang også sammen med

(A1553), som var en 18 BRT kutter med en stor, flad hæk, bygget af en møllebygger i Holbæk. "Venus" blev i efteråret 1926 rigget om til notfiskeri.

Notfiskeriet blev organiseret i former, der lå tæt op ad bjergelagets og de tidligere hornfiskeselskabers. Med i selskabet var besætningerne fra "Venus, fra A1556 "Thor" tilhørende Ernst Christensen, A1561 "Odin" tilhørende Peter Nordby og et par stykker til. Der var kun brug for 15 mand i notsjakket, så "Alfa" og "Dreyfuss" drev snurrevodsfiskeri, som de plejede, selvom de var med i selskabet, og deres indtægter gik også i notselskabets pulje.

Det gik godt det første år og året efter, i 1927, købte brødrene Aage og Vilhelm Rasmussen ("Potter") samt Georg Karstensen, en indvandret fynbo, i fællesskab "Juliane" (A1560) på næsten 19 BRT, bygget i Lynæs. "Juliane" blev også rigget til som notbåd i efteråret 1927 og fik "Dreyfuss" s afløser "Voio" samt "Alfa" som følgebåde.

De to første notbåde tilhørte bønder, som altså stort set ikke drev deres landbrug mere. De var fra "Gaden", den vestlige del af byen, hvor de tidligere fæstegårde lå. Den sidste notbåd blev købt i 1931 af Carl og Viggo Larsen ("Degn") som var fra "Østerbyen", hvor husene lå. Båden blev købt som nybygning i Gilleleje og var på næsten 20 BRT. Den kom til at hedde "Jutlandia" (A216). I 1932 blev de to første noter opgivet og i 1933 den på "Jutlandia". Sildebestanden skulle allerede være begyndt at gå tilbage i 1926. I hvert fald var der ikke så mange svenskere ved Anholt mere. Det kunne dog skyldes at fiskerikontrollen var begyndt at håndhæve 3-milegrænsen strengere, og ved Anholt stod silde netop tæt under land. Svenskerne var i stedet flyttet mere nordpå til Kobbergrunden og Læsø.

Georg Karstensen var fra begyndelsen en slags forretningsfører for notselskabet, som fra 1927 omfattede alle anholtfiskerne, godt 30, plus et par stykker til, som ellers ikke havde fisket. Når sæsonen var slut kaldte Georg Karstensen medlemmerne sammen

gende grad blevet sat i forhold til den nationale standard, som anholterne ikke har specielle ønsker om at stå tilbage for. De blev nødt til at skabe sig en årscyklus i arbejdslivet, som i højst mulig grad kunne tilgodese behovet for pengeindtægter, hvorimod forskellige selvforsyningsorienterede, eller blot mindre profitable aktiviteter måtte vige, f.eks. fiskeriet med landdragningsvod efter hornfisk og rødspætter. En ikke uvæsentlig beskæftigelse som garnbinding, der havde været meget tidsrøvende i 1800-tallet, var overflødiggjort af fabriksfremstillede net. Bjergningsarbejderne blev derimod ikke anfægtet, selvom de kunne afbryde arbejdet når som helst. De kunne jo kaste mange penge af sig.

I midten af 1920-erne fiskede anholterne med snurrevod det meste af året. I august-september fangede de fede garnsild og i oktober-november var der en periode, hvor det var vanskeligt at fange noget både med garn og snurrevod. For at fylde dette hul i årscyklussen med et indtægtsgivende fiskeri forsøgte man sig med snurpenot. Man vidste jo fra svenskerne, at der var sild.

Notfiskeriet

Notfiskeriet, som anholterne drev fra 1926 til 33 viser bedre end noget andet, at samfundet stadig havde viljen til fællesskab, til at være et sluttet samfund. Dette var vel at mærke ikke et uforpligtende fællesskab uden ulempe for nogen, men netop et fællesskab som sikrede de mindre heldige på de mere heldiges bekostning.

Man kunne undre sig over, hvorfor de lokale ikke tidligere havde efterlignet svenskerne notfiskeri. En ting er, at anholternes både ikke var store nok til at bære en not, men det var der vel råd for, om det gjalt. Det er også muligt, at man ikke teknisk har kunnet overskue at købe notbåden uden dermed at skulle give afkald på snurrevodsfiskeriet resten af året. Hvorledes dette end måtte forholde sig, havde brødrene Jakob og Svend Svendsen i 1926 udskiftet deres tidligere båd "Niels Juel", som var en bred Kattegatsbåd af nordsjællandsk type, med "Venus"

Bagenkop, Lohals, Skagen, Frederikshavn og Gilleleje. Hundestederne var drevne notfiskere og deres redskaber meget bedre. De havde noter, som var købt fra ny i Danmark. Disse noter var gjort ca. 10 favne dybere end anholternes til ca. 40 favne, og havde brystet, hvor silden samlede, i den ene ende, så man kun skulle trække ind i den ene side. Hundestadsjakkene var derfor kun halvt så store som anholternes. Dertil kom at flere af dem havde motorjoller til sildekenderen, hvor anholterne roede. Hundestederne tjente altså flere penge.

Det var ikke småting, der skulle fanges. Der skulle landes for næsten 6.000 kr. sild (ca. 1200 kasser á 25 kg.) før der blev 100 kr pr. mand. Det første år var det gået strygende- Hvert medlem fik 825 kr. ud af to måneders notfiskeri, det var ca. det halve af en god årsløn. Det næste år blev der kun 125 kr. Det tredje år vistnok 500 kr. og siden blev det ringere. Det kunne ikke betale sig. Selv om organisationsformen havde forbindelse til tidligere tiders fællesskabsforhold, så var der ikke længere tale om fiskeri til egne behov, men om et fiskeri, der skulle give en pengeindtægt til forrentning af deltagerne både og til forbrug. Man måtte altså holde op. Selv hundestederne blev efterhånden tvunget til at holde op. Ifølge anholterne gik silden tilbage, fordi svenske fiskere begyndte at trawle sild.

Sildehandelen

Det store notfiskeri tiltrak mange fiskeopkøbere og gav stor omsætning på havnen. Denne fiskeeksport fra Anholt var delvist inddraget i nye internationale handelsmønstre, men forbindelsen bestod til den traditionelle Kattegatstrafik, styret af oplandets behov.

Der var flere lokale, tilflyttere og fremmede, som blev agenter for fiskeeksportørerne fra Grenå, Frøderiksværk (Brammer), Gilleleje (Laurids Larsen)m.fl.. Albert Sørensen, som var lokal, købte op for een. Han blev den første som fik bil på Anholt, og på hans initiativ lavede man Brugsforeningen. Bosch. som var kommet til øen, da havnen blev bygget, var også opkøber. Han byg-

i forsamlingshuset og udbetalte hver sin part. Hver mand fik een part, notbåden 3, følgebådene 2 og de både, som lå stille mens mandskabet deltog i notfisket, 1 eller ½ part. Udgifter fra ne til Ishusforeningen, petroleum og noter var trukket fra forlods. Der var en overgang over 50 parter, og der blev delt ligeligt uanset at "Juliane" gennemgående fangede mest.

Der var ikke i forvejen nogen anholter, som havde forstand på notfiskeri, men man benyttede sig af sine svenske kontakter. I hvert fald de to første noter blev købt hos en skipper Karlsson fra Donsø i Göteborgs skærgård.¹ For at købe noter blev der taget lån, hvor alle deltagerne skrev under som låner. Noterne kostede 3.500 kr., det var billigt, men de var heller intet værd. Efterhånden blev der dog skiftet så meget ud i noter, at de blev gode.

For at lære notfiskeriets teknik havde anholterne svenske instruktører med de første år. Den ene hed Aksel Karlsson og var fra Röd på Hönö. Han kom i mange år og kunne lide at gå på Anholt. Efter sigende var han nærmest ligeglåd, om han tjente noget eller ej. Samme Aksel Karlssons sønner sejlede sild til København for anholterne med en båd "Edith". En anden instruktør var fra Falkenberg, Bekka-Carl. Han lærte anholterne at mærke silden med en kobbertråd og et blylod.

Fiskerne stod ud ved 3-tiden om morgenen med 15 mand i hvert sjak, to i hver følgebåd og resten i notbåden. "Sildekenderen" blev roet omkring i en jolle med sin kobbertråd. Når han lodde de sild og i øvrigt havde pejlet strømmen, blev noten sat ud rundt om stimen op mod strømmen. Siden blev noten snøret sammen i bunden og trukket op på notbåden, og silden fyldt i følgebådene med en stor maskinke, som kunne tage 25-30 kasser. Noterne var 220 favne lange og 32 favne dybe i brystet midt på, hvor silden samlede til sidst. Et godt sæt kunde give 200-300 kasser.

Sidst i 1920-erne var der en del andre danske notfiskere omkring Anholt. Der var 6-7 sjak fra Hundested, og nogle fra Korsør,

Slutning

Det var lykkedes anholterne i en årrække at kombinere en traditionel fællesskabspræget organisation med den moderne pengeøkonomi; men økonomisk kunne det ikke bære, fordi der blev for få sild. Der var brug for pengeindtægter, og man var nødt til at afveje indtjeningsmulighederne ved notfiskeriet mod de alternative muligheder ved snurrevodsfiskeriet, som ellers ikke var særligt givtigt i oktober og november. Derimod synes det ikke at have knebet med fællesskabsviljen. Notfiskeriets organisation stod ikke for anholterne i modsætning til at "vi vidste jo alle, at vi harpede hver for sig".

De dårlige perioder i snurrevodsfiskeriets årscyklus overvandt man ved efterhånden at gå over til trawlfiskeri, som bedre kunne forenes med en konstant udnyttelse af det sydlige Kattegats forskellige ressourcer. Især blev fiskeriet efter jomfruhummer vigtigt. Selvom trawlfiskeri i sig selv ikke kræver større samarbejde mellem beboerne har både omstændighederne og mentalitet fastholdt fællesskabsformer og tilstande, som ikke længere er typiske på fastlandet. I 1940'erne og 50'erne sejlede samtlige anholtkuttere således på skift fisk til auktion i Grenå, så de alle kunne regne med en fast indtægt derfra.

1. Ifølge Ragnar Olsson, Kulturgeografiska Institutionen, Göteborgs Universitet, som har kontakter i Göteborgs skærgård, må det have været Leonard Karlsson fra Röd på Höno, som soiglede noterne til anholterne.

HENVISNINGER

Dansk Fiskeristat, Bind I A.C.Stubberg (red.). København, Danske Erhvervs Forlag 1935.

Fuglsang, Anton: Randers Amts Sandflugts Historie, i Randers Amts Historiske Aarbog, Bind XLV 1951.

Giddens, Anthony: A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol.1: Power, property and the state. London, MacMillan Press 1981

Hobolt, E.A.: Anholt i Fortid og Nutid. København, Gyldendal 1947

gede hotellet på Anholt. Omkring 1920 havde nogle af eksportørerne lejet en damper, som sejlede en stor del af silden direkte til Tyskland.

Anholtfiskerne selv solgte fra 1906 deres fisk gennem deres egen fællessalgsforening ("os selv"). Foreningen blev fra 1926 bestyret af Karl Christensen, som kun var 17 år gammel. Han skulle sørge for videresalg og afregning med fiskerne. Et par år lejede de de en båd "Bjørn" fra Frederikshavn til at sejle sild til København med for Fællessalget. Denne blev siden afløst af en svensk båd "Edith" tilhørende sønnerne af en af notinstruktørerne, Aksel Karlsson fra Röd på Höno. Men fællessalget solgte også videre til de øvrige opkøbere.

De fleste af opkøberne var svenskere. Udover notinstruktørerne var opkøberne blandt de svenskere, som anholterne havde de nærmeste og mest langvarige forbindelser med. De solgte for størstedels vedkommende silde i Göteborg, men der blev også solgt fede garnsild til prangere i bl.a. Höganäs og Mölle, som drog omkring på landet og solgte til bønderne. I nattetiden lå de fast i Anholt havn, købte sild og sejlede til Göteborg om natten for at vende tilbage til Anholt næste dag.

Fællessalget solgte gennem mange år fisk til Larsén fra Donsö. Der var Aksel Larsén med båden "Albatros" og siden hans sønner Gunnar og Gustav Larsén. Sønerne havde fået bygget en stor kutter "Linea", til nordsefiskeri. Men efter at Gunnar Larsén druknede, brugte Carl Gustav Larsén båden som opkøberskib, mest på Anholt. Når der ikke var fisk dér, sejlede han ofte til Skagen for at købe makrel. Udover Larsénerne var der en Aksel Johansson fra Styrösø og brødrene Albert og Carl Höglund fra Donsö plus enkelte andre. Carl Gustav Larsén vedblev at købe fisk på Anholt til efter anden verdenskrig og forblev en god ven og bekendt af Karl Christensen (Karl Maren), fiskeeksportbestyreren, til i dag.

Skifteprotokol for Anholt 1772-1851. Krogerup Gods. Landsarkivet for Nørrejylland.

Smidth, A.J.: Beretning om Fiskernes Tilstand ved Øerne i Kattegat, ved det nordlige Fyen etc. Trykt ifølge Indenrigsministeriets Foranstaltning. København 1860

Tang Kristensen, Evald: Øen Anholt i sagn og sæd. København 1891

Trap, J.P.: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Special Del. Andet Bind. København G.E.C.Gad 1859

Harald Olsén:

MAKRELLFISKEETS UTVIKLING PÅ DEN NORSKE SKAGERRAK-KYSTEN PÅ 1800-TALLET

En indikasjon på den moderne fiskerierærings fremvekst i Norge.

Fra sesongpreget binæring til profesjonelt helårsfiske

Utviklingen av den moderne norske fiskerierærning, fra en sesongpreget binæring og en av flere komponenter i en kombinert husholdøkonomi til en spesialisert og eksportrettet hovednæring basert på stordriftsmetoder, har foregått gjennom en lang og uavbrutt prosess. Gjennom en kontinuerlig prosess av teknologiske og organisatoriske innovasjoner har næringen tilpasset seg og utnyttet de muligheter som har foreligget i ressursgrunnlaget, næringens sosiale organisering, arbeidsdelings- og foredlingsmulighetene og i mulighetene for salg og omsetning.

Men selv om dette altså har skjedd gjennom en relativt kontinuerlig utviklingsprosess, har likevel visse tidsperioder betydning for denne utvikling enn andre. De vesentligste endringer fram mot et moderne, profesjonelt helårsfiske har skjedd i løpet av de siste 130 år. Fram til omkring midten av forrige århundre skjedde utviklingen i norske fiskerier i hovedsak langs tradisjonelle linjer (Hodne 1981, s.112). Fisket var i hovedsak et fjord-, skjærgårds- og kystfiske fra åpne båter med snøre, line, garn og landnot, og fiskeproduktene hadde stort sett vært de samme gjennom århundrer (Sejersted 1978, s.152). Fra og med midten av hundreåret kommer det så i tur og orden innovasjoner innenfor redskaper, båter, produkter og organisering av fangst, transport og omsetning som leder utviklingen framover mot det spesialiserte og profesjonelle og mer havgående helårsfisket.

Dette skjer som del av en mer omfattende samfunnsomforming i samme periode, nemlig overgangen fra tradisjonskultur til industriekultur - for å bruke Skagerrak/Kattegat-prosjektets terminologi (Ludvigsen 1981 og 1982). Samfunnets produksjonsliv gjennomgår i perioden en grunnleggende omforming fra enkelt kombinasjons-

lønnsarbeidere i stedet for selveiere, ble motarbeidet. Derimot aksepterte fiskerbonden stort sett innovasjoner som han selv kunne gjøre seg nytte av og som kunne bidra til å styrke hans eget utbytte av fiskeriene og dermed hans eget eksistensgrunnlag. Et godt eksempel på dette er motoriseringen av fiskeflåten. Bruken av dampbåter fikk aldri den store utbredelse i norske fiskerier. Til det var denne driftsformen for kapital-krevende og urbant orientert. Den store mekanisering av fiskeflåten skjedde først med forbrenningsmotoren og senere semidieselmotoren. Dette var nemlig innovasjoner som var utmerket tilpasset de norske kystfiskerier, idet disse motorene kunne installeres i både små og større fiskebåter (Bergh et al. 1983 s.96). De kunne således gjennomføres uten at det innebar grunnleggende konkurranseforskjvninger og strukturendringer i næringen. Derfor skjedde også utviklingen av det norske havfisket med utgangspunkt i de mange små sjøbruk - kuttere, skøyter og etter hvert noen få mindre dampskip - som ble eid av middels formuende partshavere, og ikke som i utlandet med utgangspunkt i store skip tilhørende kapitalsterke aksjeselskap (Hjort 1905 I s.411).

Fra kyst til hav - og økende internasjonal kontakt

Utviklingen av den moderne fiskerinæringen skjer som en bevegelse fra de nære kystområder og ut mot åpent hav - fra fjord- og skjærgårdsfiske via kystfiske til havfiske. Disse tre nevnte stadiene har det vært vanlig å definere på følgende måte (ut fra 1800-tallets forhold):

Fjord- og skjærgårdsfiske: fiske nær land eller innenskjærs, mest med åpne båter.

Kystfiske:

fiske som foregår utenfor skjærgården i kortere eller lengre avstand fra land, mest med mindre dekkede farkoster; Driften er basert på at fangsten daglig bringes fersk til lands.

Havfiske:

fiske som drives lengre til havs med større dekkfartøyer, hvor fangsten kan oppbevares lengre tid ombord, og hvor fartøyet dermed blir mer uavhengig av landkontakt (Iversen 1905 s.206).

og husholdsbruk til mer spesialiserte kapitalintensive og etter hvert industrialiserte produksjonsformer. Utviklingen i fiskeriene følger det samme hovedmønster, med teknologiske innovasjoner og utvidelse av ressurskilder og produktspekter, økning i antall fiskerier og sesongenes varighet, og åpning av nye eksportmarkeder. Som følge av tiltagende profesjonalisering og spesialisering i fiskerinæringen får en også økende sosial differensiering mellom eiere av kapital og selgere av arbeidskraft. I forhold til kombinasjons- og binæringens mer kollektive eiendoms- og driftsformer blir fiskeflåten og dens kapitalutstyr i den mer spesialiserte fiske næring i tiltagende grad privatisert (Hodne 1981 s.131).

Bremsende mekanismer

Forholdene lå imidlertid ikke entydig til rette for en utvikling i denne retning i Norge. Den sterke sammenbindingen av fiske og jordbruk i store deler av "Fisker-Norge" var en betydelig bremsemekanisme på utviklingen mot en selvstendig og spesialisert fiske næring. Generelt kan en si at så lenge en hadde rik ressurstilførsel til de tradisjonelle fiskeriene bidro dette til å opprettholde de gamle driftsformer, og til å utsette strukturendringer i retning av mer spesialiserte og intensive utnyttelsesmåter.

Det som skjedde i Norge i første del av 1800-tallet var rik og regelmessig ressurstilgang til de tradisjonelle store sesongfiskeriene (torsk og sild). Det ga norsk fiskerinæring en betydelig oppgang, men det var en ekspansjon i mengder og volum, og i liten grad utvikling i innhold og metoder.

De bremsende mekanismer kommer tidvis til uttrykk i form av bevisst og aktiv motstand mot nye redskaper og driftsformer. Nå er imidlertid ikke den norske fiskerbondens skepsis mot visse innovasjoner i 1800-tallets fiskerier utelukkende uttrykk for en konservativ motstand mot alt nytt. Motstanden gjelder først og fremst endringer som på en grunnleggende måte ville rukke ved hovedstrukturen i fiskeriene, særlig eiendomsforholdene til produksjonsmidlene. Endringer som ville gjøre fiskerne til

konflikter mellom Kristiansand og Arendal:

"De 4000 rd. Arendaliterne havde fortjent at bøde for deres Opsætsighed i at flytte til Byen, skal være dem tilgivet, paa det Vilkaar at de for 8000 rd. particeps med Csands Indbyggere i Grønlands Handel, Dogger- og Silde-Fiskerie, Hvilke Csands Indvaanere under Privilegiernes Fortabelse skulde være plikttige at fortsætte." (Wergeland 1963 s.409).

Når det likevel ikke ble noe av disse bestrebelsene, har det ifølge Jens Rathke sammenheng med forholdene innenfor fiskehandelen: "Den største Deel av Fiskehandelen har været indhyllet i et Mørke som har afskrækket alle uindviiede." Fiskehandelen har i Norge ifølge Rathke vært overlatt til "nogle ildesindede Handlende" (Hjort 1905 I s.326).

Regjeringen beholdt imidlertid sin positive innstilling til et norsk havfiske også utover på 1700-tallet. I dette hundreåret ble det gjort et stortilt forsøk på havfiske fra sørlandskysten, idet kompaniet Lund i Farsund fra 1740-årene av satte igang drivgarnfiske etter sild og doggerfiske etter hollandsk mønster. Bemannet med jyder og heigolendinger som hadde lært havfiske hos hollendere og tyskere ble kompaniets skuter sendt til Revet, Doggerbank, Shetland, Island og endog Grønland. Og da kompaniet Lund i 1814 etablerte "Det kongelige Farsunds Fiskeri Institut" gikk staten inn med halve grunnkapitalen, 60.270 rdl. (Hjort 1905 I s.320).

I tråd med denne interesse for havfiske så de dansk/norske myndigheter ved 1800-tallets begynnelse med skepsis på fiskerienes nære tilknytning til jordbruket, og mente at det ville være en fordel "at forvandle Norges fiskerier, idetminste for en stor Deel, fra Bondebrug til Kjøpstædnæring" (Sejersted 1978 s.151). Bakgrunnen for denne oppfatning var blant annet sviktende resurstilgang til de tradisjonelle fiskerier og forventninger om at et mer moderne havfiske ville representere en ny giv for næringen. Disse tankene ble imidlertid mindre aktuelle da en i de følgende tiår opplevde rike og regelmessige innsig i de tradisjonelle sesongfiskeriene (torsk og sild).

Utviklingen av et havfiske fra norsk Skagerrak-kyst innebar en erobring av Skagerrak- og Nordsjøbassenget. Dette er imidlertid et havområde som på 1800-tallet allerede i århundrer var blitt utnyttet til havfiske av andre fiskerinasjoner. Det gjelder særlig Nederland og England, men i mindre grad også andre, bl.a. Danmark og Sverige.

Allerede på 1200-tallet var hollenderne aktive på engelske og svenske kyster (Hjort 1905 I s.285), og med den hollandske oppfinnelse av drivgarnsprinsippet på 1400-tallet begynte utviklingen av et havfiske fra større fartøyer. I 1533 ble det fra byen Enkhuizen alene sendt ut 140 fartøyer til drivgarnfiske etter sild, med 20 ledsagende krigsskip som beskyttelse. Havfisket i Nordsjøen var av slike dimensjoner og slik økonomisk betydning at det hadde storpolitiske konsekvenser, f.eks. i form av periodiske krigstilstander mellom Nederland og England.

Det et gryende norsk havfiske fra norsk Skagerrak-kyst på 1800-tallet ble konfrontert med var altså en internasjonal fiskeribedrift med århundrelange tradisjoner. Og selv om det nok var viktige innenlandske forutsetninger for utviklingen av et norsk havfiske, har uten tvil de teknologiske innovasjoner som i størst grad endret næringens karakter i dominerende grad vært av utenlandsk opprinnelse (Bergh et al.1983, s.72). Som vi senere skal se har impulser fra de øvrige nordiske land - ikke minst fra Sverige - spilt en vesentlig rolle i denne sammenheng, og takten og forbindelsene over Skagerrak/Kattegat blir derfor av betydelig interesse.

Statens rolle i fiskerienes utvikling

Den dansk/norske statsmakt prøvde tidlig å stimulere utviklingen av et norsk havfiske. Gjennom forskjellige former for privilegier prøvde regjeringen allerede fra 1660-årene av å stimulere havfiske fra Sørlandskysten, etter hollandsk modell. Særlig ble Kristiansands borgere tilgodesett, bl.a. gjennom fritagelse fra militærtjeneste, skattelettelse og billige saltleveranser, mot å satse på organisert havfiske (Wergeland 1963 s.408). I 1690 ble havfisket endog trukket inn i løsningen av en av de mange

fjordene hadde lenge vært et viktig lokalt forsyningsfiske, men uten eksportmessig betydning (Solhaug 1976 II s.505). Omkring 1860 utvikler makrellfisket seg til et omfattende eksportorientert kystfiske, noen få sjømil utenfor holmer og skjær, basert på drivgarnsfiske etter sommermakrell, og med bruk av større dekkede båter (Solhaug 1976 II s.505). Og prosessen fullføres i 1880-årene, da et av de første egentlige havfiskerier utvikler seg på Nordsjøbankene, basert på dorging etter høstmakrell med store havgående båter (Solhaug 1976 II s.527).

Det som skjer omkring midten av forrige århundre, med framveksten av det eksportorienterte drivgarnsfisket etter makrell, starter altså en prosess som peker framover mot vårt eget århundres moderne havfiske.

I kartleggingen og forståelsen av samfunnsmessige utviklingsprosesser blir makrellfisket derfor et viktig fenomen, selv om dette fisket i nasjonal målestokk ikke hører til de viktigste rent kvantitativt, og havfiskeriene generelt gjennom hele hundreåret er av underordnet nasjonaløkonomisk betydning i forhold til kystfiskerienes klare dominans (Solhaug 1976 I s.68).

Det eldste makrellfisket: fjord- og skjærgårdsfiske

Man vet med sikkerhet at det har vært fisket makrell allerede på 1200-tallet (Iversen 1905 s.262) og Peder Clausson Friis bevitner at det ble fisket makrell på Sørlandet på 1500-tallet. Makrellen fiskes da med "Krog oc Snører oc drages med Vaad oc Garn ind paa Vigerne udi Julio oc Augustij i stuore Haab saa at mand stundom paa en Dag kand drage 20 eller 30 Thønder i-land paa et Sted" (Friis 1599/1881 s.93).

Visse indikasjoner tyder på at det allerede på 1600-tallet ble gjort forsøk på havfiske etter makrell (Iversen 1905 s.262), men forøvrig er det nok fjord- og skjærgårdsfisket med snøre, dorg, garn og not som er det eldste makrellfisket.

Utover på 1800-tallet kjølner interessen for et direkte statlig engasjement i norsk fiskerinæring, i tråd med framveksten av en næringsliberalistisk tenkemåte. Kompaniet Lunds søknader om støtte til utvikling av et drivgarnsfiske i Nordsjøen ble avslått med den begrunnelse "at andragendet vilde indeholde en begunstigelse, som ikke vilde være overensstemmende med forfatningens grunnprinsipper" (Hjort 1905 I s.414).

Statens rolle overfor fiskerinæringen var i resten av hundreåret sterkt preget av viljen til å opprettholde det eksisterende bo-setningsmønster og den eksisterende hovedstruktur innenfor fiskeriene. Myndighetenes interesse for større fangstkvantum og høyere inntekter i næringen medførte således på ingen måte akseptering av innovasjoner som ville bryte opp den eksisterende struktur i fiskeriene. Derfor ser vi gjennom århundret en rekke eksempler på at Stortinget tar parti for de fattige småfiskerne i konkurransen med moderne stordriftstiltak (Bergh et al.1983 s.92). For de norske fiskeriers vedkommende kan en derfor ikke si at staten bare er redskap for de herskende klassers interesser, og at staten systematisk støtter opp under et spesialisert og intensivt drevet yrkesfiske (Scotte 1979 s.85).

Makrellfiskets utvikling - indikasjonen på den nye tid i norsk fiskerinæring

En av de første og tydeligste indikasjoner på den nye tid i norske fiskerier rundt midten av forrige århundre finner sted på Skagerrak-kysten - med utviklingen av makrellfisket. Dette fisket, som fra et utpreget fjord- og skjærgårdsfiske (garn-, not- og dorgefiske) gjennom et omfattende kystfiske (drivgarnsfiske noen få sjømil fra land) utviklet seg til vårt første systematiske havfiske (Hodne 1981 s.117), er viktig og spesielt interessant fordi det på en rekke områder avspeiler de nye tendenser i norsk fiskerinæring (Try 1979 s.157).

Utviklingen av makrellfisket fra den norske Skagerrakkysten ilustrerer en bevegelse fra de nære kystområder og ut mot åpent hav. Garn- og notfiske etter småmakrell helt inne ved kysten og

Makrellfisket i denne første fasen var i hovedsak et selvfor-syningsfiske. Riktignok registreres det i Flekkefjord tolldist-rikt i 1788 "en stor Mængde Makrel, hvilken blev nedsaltet og udført til Frankrige og andre Steder" (Solhaug 1976 II s.500), men ved hundreårsskiftet var fiskeriet tydeligvis nede i en bølgedal, og fram til ca. 1830 forekommer det så godt som ingen eksport. Langs hele Skagerrakkysten forsynte makrellfisket i denne perioden det lokale forbruk. Makrellen, som var en kjær-kommen nødhjelp i nødsårene fram mot 1814, ble - på grunn av redusert innsig og økende etterspørsel - i vesentlig grad rik-mannskost utover i 1820-årene.

Drivgarnsfisket

Den andre hovedfasen i makrellfiskets utvikling begynner omkring 1830, med utviklingen av drivgarnsfisket. Nå var ikke drivgarns-fisket noen ny oppfinnelse. Den første drivgarnslenke skal ha blitt laget i den nederlandske byen Hoorn så tidlig som i 1416, og hollenderne drev i de følgende hundreår drivgarnsfiske i stor stil i Nordsjøen (Hjort 1905 I s.286).

Ifølge Eilert Sundt skal anvendelsen av drivgarnsprinsippet etter makrell på Skagerrakkysten ha utviklet seg på Lista omkring 1830 (Sundt 1864/1976 s.193). Utbyttet ved drivgarnsfisket viste seg å være så godt at denne metoden spredte seg raskt både vest-over og østover langs kysten, og Lista-fiskerne var tydeligvis hoved-innovatørene i denne prosessen.

De første forsøk ble gjort med 22-fots åpne båter med 4-6 garn i lenken, men da det viste seg at utbyttet økte med garnmengden og avstand fra land, ble både båter, garnnybde og antall garn i lenken gradvis større. I slutten av 1830-årene var en kommet opp i gjennomsnitt 12-16 garn i lenken, i 1840-årene 20 garn, og slik fortsatte det gradvis utover i hundreåret, til det i 1890-årene var vanlig å bruke 70 garn i lenken (Iversen 1905 s.262).

En faktor som uten tvil har stimulert drivgarnsfiskets utbredel-se langs Skagerrakkysten er losvirksomheten, idet det var van-

I 1864 forteller Eilert Sundt om makrellfiske med "stø-garn." fra "før mands minde" rundt Lista-fjorden (Sundt 1864/1976 s.192). Stø-garnet fløt enkeltvis med overkanten i vannskor-pen, men var fastgjort i bunnen. Det svaiet rundt med vær og vind, og ble derfor også kalt "svai-garn".

Sundt forteller ellers at man på Flekkerøy fram til ca. 1830 bare fisket makrell med snøre og krok (dorg og pilk), mens man på Lista oppdaget dorgefisking ved en ren tilfeldighet i samme periode. Dorgefisket etter makrell skulle forøvrig på dette tids-punkt ha vært kjent lenge på Østlandet (Sundt 1864/1976 s.192). Makrell ble også fisket med faststående bunn-garn, hovedsakelig på Østlandet (Iversen 1905 s.263). Endelig var det vanlig, sær-lig fra Lindesnes og vestover å ta makrellen med grundvad eller landnot (stor not) (Iversen 1905 s.263). Landnota var et stort redskap, var dyr i anskaffelse, krevde flere mann under fisket, og forutsatte derfor som regel sameie eller andelslag. (Danne-vig 1975 s.91).

Jens Kraft forteller omkring 1820 at man i Mandal fogderi fisket makrell med dorg "nogle Mile fra Kysten" fra midten av juni til slutten av juli, mens man senere på sommeren fisket den inne i fjordene med snøre og not. (Kraft 1826 s.462).

Oppsummerende kan vi si at denne første fase i makrellfiskets utvikling varer fram til omkring 1830. Makrellen fiskes i denne perioden i fjord- og skjærgårdssonen med en rekke forskjellige redskaper, delvis i tråd med gamle tradisjoner, og delvis gjen-nom nyoppdaging og nyanvendelse av gamle metoder og redskaper på dette fiskeslaget. Redskapsbruken varierer også en del langs kysten, og varierer på ett og samme sted med sesong-tidspunktet og makrellstimmens posisjon og avstand fra land.

Det må forøvrig presiseres at selv om de senere faser i makrell-fiskets utvikling introduserer nye redskapstyper og fiskemetoder, blir de metoder og redskaper som her er nevnt fortsatt brukt langs Skagerrakkysten gjennom hele 1800-tallet og et godt styk-ke inn i dette århundre.

lig for losene å drive med drivgarnsfiske etter makrell mens de lå ute på havet og ventet på innkommende skip (Iversen 1929 s 401). Losenes drivgarnsfiske kan forøvrig betraktes som en videreføring av det dorgefiske etter makrell som losene drev helt fra hundreårsskiftet av (Iversen 1929 s.402).

Garna ble satt fra ½ til 5 mil fra land, avhengig av hvor makrellen sto. Selve drivingen beskrives Sunndt slik:

"Båden må være på pladsen ude på havet, når solen går i vandet; thi da skal der sættes. Garnlænken består nu gjerne af en 50 garn, og disse udgjøre tilsammen en længde af 3000 alen eller 1/6 af en norsk mil. En mand ror båden og de tre andre sætte, det er en times arbejde. Et slæbetoug gjøres fast i det sidste garn og i bådens forstav; garnlænken driver med strømmen, og båden slæbes med, selv mod vinden. Man får sig noget mad; en mand sætter sig derefter på udkik, de andre krybe under seilet og lure ham af. Det tidligste dagry begynder man at trække. Dette er et stridt arbejde for alle 4 mand; de må tage spændtag og ret hale af magt, helst når båden har vinden imod sig; det er en 2 til 2½ times anstrængelse.

For at være på pladsen ved sol-sæt må der efter vindens og veillængdens forskjellighet reises ud mellom kl.1 og 5 om eftermiddagen. Det er som en gråas-flok at se til, når bådene legde ud. De ere samlede i begyndelsen; men strax udenfor de yderste holmer sprede de sig ud. Der høres ud af alle kræfter, det er som en kaproen og kapseilen, thi det gjælder for hver båd om at komme langt bort fra flokken; når det nu er så, at alle eller de fleste ville så langt ud som muligt, så gjælder det altså til-lige om at være den yderste." (Sunndt 1864/1976 s.198).

Med drivgarnsfisket kom makrellen til å få en langt mer sentral plass i norske fiskerier enn tidligere. Økningen i oppfisket kvantum fikk også konsekvenser for befolkningens forbruksmønster langs Skagerrakkysten, idet makrellen i større grad ble hverdagskost for folk flest fram mot 1860.

I amtmannens beretning fra Vest-Agder i 1835 heter det således:

"Makrellens Mængde er, især i de senere 3 å 4 Aar, meget tiltaget ved en forbedret Fiskemaade, idet man nu bruger Garn istedet for at man kun forhen fangede Makrellen med Krog; ved denne Tilvæxt ere Priiserne herpaa blevne lavere, og derved sættes endogsaa den simpleste Mand istand til at

nedsalte Makrel til Vinterforråd, og endog Bønderne langveisfra forsyne sig med denne Artikel." (Ambt.1835 List. s.158)

Disse endringene gjorde seg i hovedsak gjeldende langs hele Skagerrakkysten, selv om det framdeles var slik at visse områder og miljøer utmerket seg i drivgarnsfisket.

Allerede i femårsperioden 1840-45 ser vi at makrellfisket er blitt et betydelig fiske - tildels det viktigste - så langt øst som til Akershus og Vestfold (Ambt. 1840-45, Agers.s.8; Ambt. 1840-45 Jarls.s.73), selv om fiskerne i østre deler av Skagerrakkysten ser ut til å holde lengst på de gamle fiskemelodene. I Oslofjorden var det således vanligst å bruke bunngarn helt ut i 1860-årene, "muligens mest av gammel vane" (Ambt.1861-65, Smaal.s.6). I det hele tatt klager amtmennene i de østlige amt over at makrellfisket ikke drives så effektivt som det kunne vært gjort. Årsakerne som oppgis er mangel på hensiktsmessige redskaper, muligheter for nedsalting og "Skjønsomhed og Sands for Fiskens Tilberedning." (Ambt.1836-40,Smaal.s.29; Ambt.1840-45,Smaal.s.21).

I og med drivgarnsfisket utviklet makrellfisket seg til noe mer enn et enkelt husholdningsfiske. "Der fiskedes nu ikke alene til husbrug, men fuldladede både seilede ind til småbyerne Flekkefjord og Farsund og lagde sig ved bryggerne og solgte" (Sunndt 1864/1976 s.193). Utover i 1830-årene utviklet det seg likeledes et betydelig drivgarnsfiske på Flekkerøya, til forsyning av markedet i Kristiansand. Det var kvinnene som her besørget transporten av makrellen fra Flekkerøya inn til byen, og som også sto for selve salget (Sunndt 1864/1976 s.194). Et tilsvarende lokalt forsyningsfiske utvikler seg også lenger østover langs kysten, der fisket i ytre Oslofjord og særlig det betydelige fisket ved Ulaholmene i Vestfold - ble viktig i forsyningen av markedet i hovedstaden.

Når det gjelder forsyningen av de viktige byene på Østlandet, utviklet det seg etter hvert en arbeidsdeling blant Skagerakkystens makrellfiskere. Fiskerne på Sørøstlandet var i hovedsak ferskfiskleverandører, mens fiskerne på Sørvestlandet (særlig i

Vest-Agder) produserte saltmakrell, som egnet seg til vinterforsyning (Solhaug 1976 II s.509).

Omsetning og befraktning, som fiskerne opprinnelig hadde hatt ansvar for selv, ble etter hvert overtatt av oppkjøpere og handelsmenn.

Omkring 1860 kommer et nytt vendepunkt i makrellfiskets utvikling. Denne gang skjer det ikke ved nye fiskemetoder, men ved endringer i omsetningsleddet: makrellen blir eksportvare. Det hadde utover i 1840- og 1850-årene vært gjort flere forsøk på eksport, som imidlertid ikke hadde lyktes: "Et Forsøg, som i be- gyndelsen af Periodens Løb gjordes fra Frankrig med Fartøier, der kjøbte raa Makrel som nedsaltedes i selve Fartøiet, har så- vidt vides ei været fornyet." (Ambt.1840-45 List.s.103). Det samme var tilfellet med eksportforsøk til Tyskland, England og USA i slutten av 1850-årene.

I forsøket på eksport av saltet makrell til USA var det dansker som hadde vært toneangivende. Svenske og i en viss grad også danske fiskere var nemlig allerede i 1850-årene aktive i makrell- fisket i Nordsjøen. Sommeren 1858 hadde danske fiskere med seg både tønner og salt, med tanke på eksport til USA hvis fangsten ble god (Christiansands Stiftsavis og Adressekontors Efterret- ning 1858 nr.53). Christiansands Stiftsavis bemerker til dette forsøket at "når utlendinger har vist oss veien, vil man måske også her begynne at tenke på saken." Avisen bemerker ellers med beklagelse at "den rikdom som Forsynet så at si sender oss like i våre hender, går oss for en stor del forbi mer enn den burde av mangel på foretagsånd..... Vår by er jo ikke blottet for el- lers driftige og foretagsomme handelsmenn, og det vilde være ønskelig om noen vilde ta det her omhandlede under nærmere over- veielse" (Op.cit.)

Makrellrogn hadde i mange år vært eksportvare, særlig til Frank- rike, men heller ikke dette hadde fått noe særlig omfang (Ambt. 1846-50 s.5; Ambt.1851-55, List.s.4). Saltet norsk sommermakrell syntes altså ikke å være noen egnet eksportvare.

Men i fogdens innberetning fra Mandal Fogderi for 1856-60 finner vi nye signaler:

"Makrellfisket har været drevet med sædvanligt Held og har det siste Aar været mere lønnende, fordi nogle Engelsk- mænd gjorde Opkjøb og udskibede den nedlagt i Iis." (Fogdb.1856-60.Mandal).

I England var det blitt vanlig å distribuere fersk fisk til det innenlandske marked ved hjelp av is. Norge hadde allerede fra 1820-årene av en betydelig eksport av is til England til dette formål. Etter hvert ble det også tatt med endel fisk i denne eks- porten, først og fremst laks, men etter hvert også noe fersk mak- rell (Hodne 1981,s.117). Med utgangspunkt i de gamle forbindel- sene mellom Sørlandet og England som var etablert gjennom hum- mereksporten, så engelske importører også muligheter i frisk iset makrell, muligheter som de utnyttet godt. De brukte sitt kontaktnett av norske kommisjonærer, inngikk kontrakter om leve- ring, og bygde endog ishus for makrelleksporten på norsk jord (Solhaug 1976 II,s.502). Og det viste seg å være et godt marked for fersk norsk makrell i England.

Kristiansand skal ha vært stedet for de første forsøk med eks- port av ferskmakrell, men etter hvert kom Farsund, Flekkefjord og Mandal med i virksomheten, og Farsund overtok etter hvert hegemoniet.

I 1864 var eksporten til England følgende:

Fra Kristiansand tollsted	ca. 1.600.000 stk.
" Mandal	" 80.000 "
" Farsund	" 2.280.000 "
" Flekkefjord	600.000 "

(Sundt 1864/1976 s.197)

Men endog så langt øst som fra Larvik ble det eksportert fersk- makrell til England (Ambt.1866-70, Jarlsb.s.20).

Verdien av eksporten økte raskt. Ved Farsund tollsted var ut- byttet i begynnelsen av 1860-årene:

1862	7.515 Spd.
1863	30.400 "
1864	53.120 "
	(Ambt. 1861-65 List.s.10)

I den første tiden gikk eksporten fra Kristiansand dels med dampskip og dels med engelske fiskesmakker, fra byene lenger vest med fiskesmakker (Ambt. 1861-65, List.s.13). Etter hvert ble virksomheten overtatt av norske oppkjøpere og eksportører (Ambt. 1876-80, List.s.13).

På kort tid var det altså skapt en ny eksportartikkel i et gammelt fiske, og det produksjonsoverskudd som på den vestlige del av Skagerrakkysten før var gått til byene østpå, ble nå eksportert utenlands. Resultatet var mindre tilførsel til det hjemlige marked, sterk prisstigning og en omlegging av de hjemlige forbruksvaner, slik at makrellen omkring 1870 igjen var blitt rikmannskost.

Makrellfiskets betydning framgår av følgende innberetning fra lensmannen i Vanse på Lista fra mars 1866:

"Fiskeri er for et Distrikt med et saa udstrakt Kystareal selfølgelig en Hovedbedrift. Fornemmelig gjælder dette om Makrellfisket, der foruden at levere et værdifuldt Bidrag saavel i fersk som saltet Tilstand til Husholdningen forskafter Distriktet dets væsentlige Udførselsartikel. Omtrent 150 fornemmelig aabne Baade, hver med en Besætning af ¼ Mand, sjeident mere, vare forrige Aar anbragte i denne Bedrift, og havde hver Baad 40 Garn, heller over end under. Hvor stor Udskibningen har været, kan jeg ikke opgive anderledes, end at en Baads Fangst i almindelige Aar ansættes til omtrent 20.000 Stkr., og at der gjennemsnitlig fortares i Distriktet aarlig 700 Tønder a 260 Stkr. Resten, eller 2.818.000 Stkr., skulde da udgjøre, hvad der bliver udskibet, og efter en antagelig Gjennemsnitspris af 36 Skill. pr. Snes udbringe 42.270 Spd. Herved maa imidlertid bemærkes, at forrige Sommer var paa Grund af stormende Veir et slet Fangstaar, og at Baadantallet hvert Aar er tiltaget, uden at jeg dog formaar at opgive, hvor stort det var i Begyndelsen af Perioden, eller hvor stor den aarlige Tilvæxt har været. Lægges man til, hvad Rognen, der staar i en Pris af omtrent 10 Spd. pr. Tønde, har afgivet, og de ofte høiere Priser paa selve Fisken end anført, der ere stegne ofte til 60 Skill., endog til en Spd pr. Snes, er det ikke saa usandsynligt, at Udbyttet af Mak-

rellfisket i Femårsperioden kan beregnes med 40.000 Spd. pr. Aar, en Gising, jeg af erfarne Folk har hørt opstille. Paa en indirekte Maade skafter Makrelltrafiken For- tjeneste ogsaa om Vinteren ved Indsamling af Is, der paa denne Kant af Landet udelukkende sker for Makrellens Skyld og skaffer en saa meget mere velkommen Indtægt, som denne falder paa den haardeste Aarstid, hvor Næringskilderne ere faa eller ingen. At Udskibningen af fersk Makrel udelukkende sker til England, behøver neppe at tilføies." (Ambt. 1861-65, List.s.9)

Også lenger østover langs kysten fikk makrellfisket økende betydning, direkte eller indirekte på grunn av den økte eksport. I Nedenes Fogderi var det årlige utbyttet av makrellfisket i siste del av 1860-tallet ca. 15.600 Spd. (Fogdb. 1866-70, Nedenes). I Vestfold (Jarlsberg og Laurvig amt) lå det årlige utbyttet på ca. 10-12.000 Spd. Fisket i Vestfold kom etter hvert til å få Ulaholmene som knutepunkt:

"Af størst Betydning er Makrellfiskeriet, der falder til langs Kysten saalangt ind i Fjorden som til Botne i Jarlsberg, men som er af størst Betydning ved Udløbet af Christianiafjorden paa Strækningen fra Færder til Langesundsfjorden. Her fiskes fra Midten af Mai til heni- mod Midten af Juli et betydeligt Kvantum Makrel hvert Aar af Fiskere, ikke alene fra denne Egn, men ogsaa fra Onsø og Hvaløerne og fra Kyststrækningen i den nord- ligste Deel af Bohuslæn. Fisket drives med Daksbaade af Størrelse og Indretning som almindelige Lodsbaade med 20 à 24 Fods Kjøl. Der fiskes først med Drivgarn og senere paa Sommeren og Høsten med Dorg. Fisken afsættes for det meste i fersk Tilstand deels i de nærmeste Byer, deels til Opkjøbere, som bringe Fisken nedlagt i Is til Drammen og Christiania og den indre Deel af Fjorden. Ved Uleholmerne, som ligger i den sydligste Deel af Tjøme mellem Udløbet af Sandesund og Rysesund, har der dannet sig en Markedsplads, hvor fiskere og Opkjøbere samles. I de Par sidste Aar har 2 mindre Dampskibe været benyttede til Transport af den opkjøbte Makrel." (Ambt. 1866-70 Jarls.s.9)

Ulaholmene ble samlingssted for fiskere fra begge sider av Oslofjorden, og endog helt fra Sverige (Solhaug 1976 II s.519).

Selv om drivgarnsfisket ble det dominerende makrellfisket fra 1830-årene av, er de eldre redskapstyper og fiskemetoder fremdeles i bruk utover i hundreåret. Det gjelder spesielt på østre del av Skagerrakkysten. Denne parallelle bruk av ulike metoder førte noen steder til åpne brukskonflikter. Det var særlig til-

felle i Oslofjorden, der en fikk en konflikt mellom bunn garns- og drivgarnsbrukere:

"...dette slags Garn (bunn garn) er, efter hvad Amtet har bragt i Erfaring, for en stor Deel fortrængt af det saakaldte drivgarn; der lægges længre fra Landet og hvorpaa Makrel og sild i Farten gjennem Vandet fæster sig. Hvorvidt denne Maade at fange Fisker paa kan ansees gavnlig for Fiskerierne i Almindelighed, tør Amtet ikke afgjøre; men, efter hvad der i Almindelighed antages, adspredte disse Drivgarn Fiskestimene, og kunne efter deres Indretning ikke heller opptage Fisker i en saadan Mængde, som Bundgarnene, hvis Brug saaledes, paa Grund af denne Fiskestimenes Forroligelse længere ude i Fjorden, i de senere Aar betydelig har aftaget." (Amtb. 1840-45, Smaal. s. 22)

Fra Oslofjord-fiskernes side ble det levert inn forslag om lovforbud mot bruk av drivgarn, men det ble ikke etterkommet av regjeringen.

Fjordfiskerne her var også av den oppfattning at det livlige drivgarnsfisket lenger vestover langs Skagerrakkysten var en trussel mot fjordfisket etter makrell:

"Hellerikke spesielt for Makrelfisket har det nyforløbne Femaar været gunstigt i Christianiafjorden, hvor dets Afkastning pleiede at være til en sand Velsignelse baade for Bybefolkningen og de nærmere Landdistrikters Indvaanere. Skulde Grunden ligge deri, at denne Fisk lige fra den søger ind under Norges Vestkant efterstræbes af en uendelighed af Garn paa dens Vandring langs Kysten og derved skræmmes bort fra sin tilvande Vel - hvilket endeel fiskere paastaae - saa er der vel liden Udsigt til at Østlandet atter kan blive idetmindste i nogen synderlig Grad delagtig i denne Herlighed." (Fogdb. 1866-70, Aker og Follo).

Nordsjøfisket etter høstmakrell

Det tredje hovedstadium i makrellfiskets utvikling begynner midt i 1880-årene, med framveksten av Nordsjøfisket etter høstmakrell - det første egentlige havfisket av betydning her i landet.

Høstmakrellen hadde lenge vært betraktet som en delikatess og var sterkt etterspurt på det innenlandske marked. Den var imid-

lertid en luksus som de færreste kunne unne seg. I Agder og Telemark hadde man allerede tidlig i århundret forsøkt å ta høstmakrell med snøre og not, men da makrellen sjelden gikk så nær opp til kysten på denne årstid, var det først etter at havfisket kom igang at dette fisket fikk noe omfang.

Brev fra 1600-tallet viser at man tidlig var klar over høstmakrellforekomstene i Nordsjøen. Sjøfolk som krysset Nordsjøen på ettersommeren hadde lenge skaffet seg matfisk ved hjelp af dørgefiske etter makrell. Men det var først i 1880-årene at denne høstmakrellen ble gjenstand for spesielt fiske, og det var svenske fiskere som ledet an i denne utviklingen (Hjort 1905 II s.371).

Det er ingen tilfældighet at svenske fiskere ble innovatører på dette felt, for svenskene hadde ligget langt framme i havfisket i Nordsjøen. Svenske bohüsläns-fiskeres bankfiske i Nordsjøen var kjent i Norge allerede på slutten av 1500-tallet (Hjort 1905 I s.317), og i 1850-årene ble det på Bohüsläns-kysten satset sterkt på utvikling av et moderne havfiske. "Göteborgs aktiebolag för storsjöfiske" og "Göteborgs og Bohüsläns aktiebolag för storfiske" ble grunnlagt i 1858 for engesjement i og utvikling av dette fisket. Begge disse selskapene fikk et kort liv, men grunnlaget var lagt for en videre utvikling av Nordsjøfisket (Haneson & Rencke 1923, s.70). I 1861 deltok det 126 fartøyer fra Göteborg og Bohüslän i Nordsjøen og Skagerak/Kattegat. De var alle over 20 tonn, og halvparten var over 40 tonn. Besetningen var totalt på 1200 menn, dvs. gjennomsnittelig 9-10 mann pr. fartøy (Solhaug 1976 I, s.240).

De svenske havfiskerne opererte i stor grad fra norsk sydkyst, særlig fra byene Farsund og Egersund (Hjort 1905 I, s.366) og tilførte uten tvil norske fiskere mange impulser i retning av havfiske.

Svenske linefiskere var da også de som først begynte å fiske makrell med dorg på Nordsjøbankene om sommeren. Det begynte så

smått i 1860- og 1870-årene som agnfiske, men det var først i 1880-årene at skuter ble spesielt utrustet for dette fisket (Hjort 1905 I s.396). I 1886 drev 4 skuter fra Bohuslän dor-gefiske på revet med Egersund som base. De saltet fangsten rundt i tønner. Utbyttet var godt, og dette fisket ekspanderte raskt i de kommende år. De viktigste fiskeplassene var Store og Lille Fiskebank og Doggerbank, og det var stort sett svensker, dansker og nordmenn som drev dette fisket (Hjort 1905 I s.396).

På norsk side var det allerede gjort noen spredte forsøk på Nordsjøfiske. Blant annet forsøkte redere i Aust-Agder i 1870-årene, på grunn av tilbakegangen i skipsfartsnæringen, å utruste sine fartøyer for Nordsjøfiske (Amtb. 1876-80, Ned.s.11). I Kristiansand ble det også gjort forsøk med større fiskeskøyter på bankfiske (Amtb. 1881-85, List.s.20). Og i 1882 ble jakten "Helene" fra Torjusholmen ved Arendal sendt til Utsira for å drive dorging etter makrell der (Dannevig 1975, s.106).

Men det var fiskere fra Haguesund-distriktet som gjorde de første mer omfattende forsøk på havfiske etter høstmakrell i Nordsjøen. Dette initiativet har nok sammenheng med nedgangen i sildefiskerierne på denne del av kysten. Samtidig er det også klart at framveksten av havfisket har som viktig forutsetning den utvikling av makrellfisket som drivgarnfisket representerte (Solhaug 1976 II, s. 527,529). I 1887 var det 26 fartøyer fra Haguesund-distriktet med, mens antallet i 1891 var økt til 230 fartøyer, med deltagere fra Kristiansund i nord til Drammen i øst. Bare fra Lister og Mandal amt var det i 1893 med 23 båter med 157 fiskere, som hadde et samlet utbytte på kr. 45.600 (Helland 1903, s.308). Foregangsmenn var ofte fiskere som tidligere hadde vært hyret på svenske Nordsjøfartøyer, og som der hadde lært både fisketeknikk og behandlingen av makrellen (Dannevig 1975, s.106).

Nordsjødorgingen etter makrell utkonkurrerte på mange måter det gamle revfisket som særlig losene hadde drevet, idet makrellfisket viste seg å være mer regningssvarende (Dannevig 1975, s.61).

Makrelldorgingen forutsatte større, dekkede fartøyer, men på en annen side var fiskeridskapene langt rimeligere enn ved drivgarnsfisket. Det første fartøyet som ble utrustet til makrelldorging i Farsunddistriktet skal ha vært en fransk kutter på 80 tonn. Redskapsutrustningen var følgende:

"Hun hadde en dorgestang på hver side, og hver stang hadde 3 dorger, og til det kom der ut 3 snører over hekken. Snørene var av bomull. Det samme var fortommene, og i enden av disse var der festet en oval blykule med en gjennomgående bolt. Det ble bare brukt blanke kroker..., og der var to til tre kroker på hvert snøre. Tilsammen var vi 8 mann ombord. Etter seks uker i nærheten av den hollandske kysten hadde vi inne 147 tonner med flekket makrell og dermed full last." (Dannevig 1975, s.106).

Det var forøvrig meget vanlig at mindre frakteskøyter, de såkalte "Danmarkssluppene", også ble brukt til makrelldorging (Sørensen 1983, s.72).

Det var som oftest nødvendig for fiskerne å gå sammen 3-4 stykker i partsrederier for å kunne skaffe seg fartøyer til makrelldorging. En viktig forutsetning for dette fisket var ved siden av den interne etterspørsel mulighetene for eksport. Det viste seg at i motsetning til saltet sommermakrell var saltet høstmakrell en egnet eksportartikkel. Særlig fant man i Nord-Amerika et kjøpevillig marked.

Dermed lå forholdene til rette for utviklingen av det første egentlige havfisket i Norge. En viktig innovator på det holdningsmessige plan var bl.a. Selskabet til de Norske Fiskeriers fremme, som ble etablert i 1879 (Strøm 1949, s.140). Selskapet propaganderte sterkt for havfiske og skaffet norske fiskere plass på hollandske og skotske havfiskefartøyer, slik at de kunne lære (Solhaug 1976, II, s.533).

Innovative forutsetninger for makrellfiskets utvikling

Som tidligere påpekt har makrellfiskets utvikling på den norske Skagerrakkysten skjedd på grunnlag av en rekke viktige innovasjoner.

Her skal oppsummerende nevnes noen av de viktigste.

Båter

En viktig forutsetning for utviklingen av drivgarnsfisket og senere havdorgefisket etter makrell var utviklingen av større dekksbåter. Det utenskjærskje kystfisket etter makrell skal ha begynt som dorgefiske tidlig i århundret, svært ofte fra losbåter. Losene brukte tiden til å fiske mens de lå på sjøen og ventet på skip (Helland 1903, s.305). Losbåtene var da også vanligvis blant de første småbåtene som fikk dekk, og som derfor kunne gå noe særlig ut fra land. Dekksbåter skal ha vært i bruk i Larvik-distriktet allerede fra 1820-årene av (Solhaug 1976 II, s.519).

På østre del av Skagerrakkysten var den såkalte Hvaler-båten et viktig stadium i utviklingen av dekkede og mer havgående båter. Denne båttypen er resultatet av en gammel felles båtbyggetradisjon på begge sider av svenskegrensen: på Hvaler og på Koster (Diriks 1863, s.317, Madsen 1934, s.25, Gøthesen 1977, s.66).

Men det som kom til å bety mer for det eksportrettede makrellfisket på Skagerrakkysten var utviklingen av de dekkede Listerbåtene. Det skjedde først i 1860-årene (Solhaug 1976 II, s.520). Utviklingen av denne båttypen synes også å ha klar sammenheng med tilbakegangen i vårsildfiskeriene i vestre del av Agderregionen, ved at sildeinnsigene flyttet seg gradvis nordover langs vestkysten. Dette innebar stadig større avstander å tilbakelegge for de fiskerne i Lister og Mandals amt som fremdeles ville være med på sildefisket, og dermed behov for bedre og mer sjøgående båter. I 1867 var ca. 1/3 av makrellbåtene i Lister og Mandals amt dekket. I 1871 var dette tallet øket til 55%, og i 1872 66% (Solhaug 1967 II, s.520).

En viktig konsekvens av det svenske bankfisket i Nordsjøen for norsk fiskerinæring var innføringen av svenske dekkfartøyer i det gryende norske havfisket. I første omgang kom denne innovasjonen til å revolusjonere bankfisket på Storegga utenfor Møre-

kysten, med tyngdepunktet i Ålesund. Dette nye skøytefisket vakte stor oppmerksomhet i samtiden, og fikk betydning i det å vise nye veier og utviklingsmuligheter i fiskerieringen. Snart spredte da også denne innovasjonen seg videre til andre deler av norskekysten (Solhaug 1976 I, s.240,241). Senere i århundret ble bygging og kjøp av fiskebåter med dekk for havfiske et sentralt offentlig anliggende gjennom opprettelsen av Havfiskefondet (Hodne 1981, s.126). Da bankfisket etter høstmakrell utviklet seg i 1880-årene, var det først Lister-skøyter som ble benyttet, men man gikk snart over til større skøyter og kuttere - gjennomsnittlig ca. 35 tonn (Solhaug 1976 II, s.531). Blant annet kjøpte en opp engelske fiskekuttere, da en i England gikk mer og mer over til dampskip. Da drivgarnfisket etter sommermakrell var på sitt høyeste utenfor Agder-kysten, ble det også gjort forsøk på å benytte dampskip i selve fisket. I 1869 deltok for første gang et hjuldampskip fra Kristiansand i makrellfisket utenfor Flekkerøya, og det var også spesialbygde dampskip med i de påfølgende år, fram til 1873. Men da disse båtene ikke fisket mer enn de heldigste av dekkbåtene, ble utgiftene for store, og dette tidlige kapitalistiske innslaget i makrellfisket ble av kort varighet (Rudjord 1974, s.330).

Fiskeredsaker

Når det gjelder fiskeredsaker, forutsatte ikke utviklingen av makrellfisket særlig store innovasjoner. Det eksportfisket som utviklet seg i 1860-årene var som nevnt basert på drivgarnsfiske. Nå hadde drivgarn som metode vært kjent i lengre tid, og hadde vært benyttet i makrellfisket fra 1830-årene av. Det var særlig den redskapsmessige utrustning og drivgarnslenkenes lengde som økte utover i hundreåret. Som før nevnt var det i 1890-årene ikke uvanlig å bruke opptil 70 garn i lenken. Det sier seg selv at et drivgarnsfiske med en slik utrustning forutsatte en betydelig økonomisk satsing. Bankdorgefisket etter høstmakrell i 1880-årene medførte i sammenligning langt mindre utgifter til redskaper.

det andet. Den store Konkurrence i en Artikel, der som Is kan tilveiebringes i hvilken som helst Mængde, og for hvis Produktion der næsten ingen Grænse er, samt flere uhel- dige Aar have vistnok bragt adskilligt Tab og som følge deraf allerede bevirket Nedlæggelsen af flere etablerede Isforretninger, men inden Porsgrunds Tolddistrikt drives og har gennem hele Femaaret været drevet Isforretninger efter stor Maalestok og af Enkelte utvivlsomt med adskillig Fortjeneste, hvilket foruden i en af mangleaarig Er- faring fremgaaet rationel og omhyggelig Driftsmaade muligt ogsaa har sin Grund i allerede, forinden de rigtig slette Tider indtraaede, afsluttede Kontrakter om Leverance af Is til nogenlunde antagelige Priser, der yderligere støttedes ved lave Arbeidspriser og billigt Skibsrum til fornøden Transport. Foruden de enkelte Exportører har Isforretningen ogsaa skaffet vore Arbeidere Beskjæftigelse og adskillig Fortjeneste, og det som oftest netop paa en Tid, da Arbeids- fortjenesten ellers er liden. En ikke ringe Del af Skibs- flaaeden er dessuden ved Isexporten skaffet Udfragter, om end til lave Rater." (Amtb. 1876-80, Brats s.20.)

Bygning av felles ishus ble forevrig et viktig ledd i fiskernes bestrebelsler på å bygge opp en egen, kollektiv omsetningsvirksomhet i 1880-årene (Dannevig 1975, s.111).

Transport med dampskip

En viktig faktor for utviklingen av ferskmakrell som eksportprodukt var de nye dampskiprutene fra den norske Skagerrakkysten. Dampskipene muliggjorde sikker og stabil transport. Med etablering av faste dampskipsruter ble Kristiansand fra og med 1852 skjæringspunkt for kontakt med to av landets viktigste eksportmarkeder, Øst-England og Nord-Tyskland, og Kristiansand ble da også - ved siden av Farsund - sentrum for den nye eksportnæringen (Steen 1948, s.187, 226).

De ukentlige anløp av kystdampskip til Kristiansand var i 1855 følgende:

- 1-2 på tur fra og til Hamburg
- 2-3 på tur fra og til Hull
- 1 på tur fra og til London (hver annen uke) (Amtb. 1851-55, List. s. 6)

"Kystfarten med Dampskibe er betydelig udviklet. Nye Dampskibslinier er aabnede mellom Kristiania og London, anløp-

En viktig forbedring var utvilsomt overgangen fra hamp til bomull som garnmateriale. Ifølge Ellert Sundt var det fiskeren Ola i Heia i Farsund-distriktet som først benyttet bomullsgarn på Sørlandskysten omkring 1840: "han tog denne opfindelse ud av sin egen tanke, ikke ved efterligning fra andre steder" (Sundt 1864/1976 s.201).

En mindre lokal innovasjon på redskapsfronten syntes også å ha slått positivt ut for det sørlandske drivgarnsfisket. Det var forsøk med grønne garn. Innovatøren var noe så uvanlig som forstanderen ved tugthuset i Kristiansand. Det var han som bragte disse garn på markedet, garn som ifølge fiskernes erfaringer fisket bedre enn de brunbarkede. Tugthusforstanderen ble en stor leverandør av garn, som ble produsert av fangene (Rudjord 1974, s.331).

Is som oppbevaringsmiddel

Viktige innovasjoner i omsetningsleddet kom til å få helt avgjørende betydning for den eksport som var forutsetningen for drivgarnfiskets ekspansjon i 1860-årene. Det gjalt særlig bruken av is som kjøle- og oppbevaringsmiddel. Den tradisjonelle oppbevaringsmetode for makrell hadde vært salting, og saltet makrell hadde vært basis for en ganske omfattende omsetning på det innenlandske marked. Særlig gjelder dette forsyninger av de større byene i Østlandsområdet. Men saltet sommermakrell ble som vi har sett aldri noen god eksportartikkel. Derimot egnet fersk makrell seg godt til eksport, og forutsetningen var is som oppbevaringsmiddel. De tidligste engelske oppkjøpere og eksportører av fersk makrell sto også for isproduksjonen, og etablerte seg med egne ishus på norskekysten. Etter hvert overtok imidlertid norske handelsmenn denne virksomheten, og produksjon og eksport av is ble en betydelig virksomhet flere steder langs Skagerrakkysten.

"som allerede tidligere nevnt, maa Isexporten nu regnes til en af Porsgrunds fornemste Næringsveie. 1873 og 1874 Aars særdeles gunstige Konjunkturer for denne Bedrift havde i høi Grad opmuntret Spekulationen og bevæget en Flerhet af Byens Borgere - for en væsentlig Del, som naturligt var, Næringsdrivende - til at kaste sig over Isforretninger, og man saa ogsaa i en kort Tid det ene Ishus reise sig efter

Makrellfisket og næringsstrukturen på Skagerrakkysten

Fiskeriene på den norske Skagerrakkysten øst for Lindesnes har til alle tider vært sterkt orientert mot lokal forsyning og det hjemlige marked, og i liten grad mot eksport. Her var det skogsdrift, trelasteksport og skipsfart som besørget landsdelens pengeinntekter, mens fisket inngikk som et ledd i den direkte matforsyning. Og i kystbyene og bygdene rundt hadde man et stabilt og relativt stort marked for de daglige tilførsler av fisk. Samtidig har fisket på denne del av kysten vært mer spesialisert enn den typiske fisker-bonde kombinasjonen i de typiske sesongfiske-distriktene vestpå og nordpå (det såkalte "Fisker-Norge"). De relativt få fiskerne på Sørøstlandet var i langt større grad enn på Vestlandet og i Nord-Norge eneyrkesutøvere.

Dette hovedmønsteret holdt seg også under framveksten av makrellfisket, idet makrellfisket på Sørøstlandet i hovedsak gikk til lokalt forbruk og det hjemlige marked. I Vest-Agder (Lister og Mandals amt) gikk makrellen derimot hovedsakelig til eksport.

Satsing på drivgarnsfiske (med opptil 50-70 garn pr. båt) var relativt kapitalkrevende, og drev utvilsomt utviklingen i en spesialiserende retning. Det samme gjaldt også satsingen på større, dekkede båter.

Det at de dekkede Listerbåtene i Lister og Mandals amt ble bygget med tanke på både vårsildfisket og makrellfisket peker også framover mot helårsengasjement i fiskerinæringen: sildefisket og makrellfisket kunne utfylle hverandre.

Det som skjedde i overgangsårene omkring 1855-60, da vårsildfisket opphørte, og drivgarnfisket etter makrell vokste fram, var delvis en flukt bort fra kombinasjonsyrket fisker-bonde for de som hadde jord å falle tilbake på, og delvis en sterkere satsning på helårsfiske for de som ble igjen i denne næringen (Solhaug 1976 II, s.522).

ende Kristiansand, hvilken linie er av overmaade Viktig-hed for Fiskeexporten. Ligesaa en Linie mellem København og Leith anløbende Kristiansand på Tour og Retour. Denne Rute vedvarer hele Aaret og er meget betydningstfuld som den eneste direkte Forbindelse med Udlandet i Vintertiden." (Ambt. 1861-65, List.s.12.)

Ved siden av de engelske oppkjøpere kom etter hvert også sørlandske byborgere og handelsmenn med i makrelleksporten. Fisket hadde betydelige ringvirkninger, for i tillegg til omsetningsverdien kom verdien ved kassefabrikasjon, ising, pakking og lasting av fisken, fragtførtjenester på norske skip til England og mellommannsførtjenester (Steen 1948, s.227). Det var særlig byene som hadde fordelene av dette.

Makrellen og kostholdet

Makrellfiskets betydning for folks levekår langs Skagerrakkysten kan en få et visst inntrykk av ved å studere det interne forbruk av denne ressursen, og endringer i kostholdsvaner. Fjord- og skjærgårdfisket etter makrell var som nevnt fra gammelt av et lokalt forsyningsfiske. Fram til 1860 gikk da også omtrent all fangst fra drivgarnsfiske etter sommermakrell til lokal forsyning og til omsetning på det innenlandske marked.

Den betydelige økning i oppfisket kvantum som fant sted utover i 1840- og 1850-årene i og med drivgarnsfisket - og det derav følgende fall i priser - gjorde makrellen til hverdagskost for folk flest, både i byene og på landsbygda. Saltet makrell utkonkurrerte mange steder saltsilden som vinterforsyning.

Da ferskmakrelleksporten ved hjelp av is kom igang i 1860-årene, kom produksjonen på etterskudd i forhold til avsetningsmulighetene, og som en følge av dette - prisstigning. Eksporten utkonkurrerte det interne forbruk, og i 1869 gikk ca. 90% av fangsten til eksport. Makrellen opplevde følgelig en statusheving som matfisk i takt med økende priser, og den ble på nytt forbeholdt et mer kjøpekraftig publikum. Fra å være fornødenhetsvare og almuekost ble den igjen (som i 1820-årene) delikatesse, fortrinnsvis spist fersk (Solhaug 1976 II, s.515-16).

Denne utviklingen forsterkes gjennom framveksten av Nordsjøfisket etter høstmakrell i 1860-årene. Fiske i september måned var vanskelig å kombinere med jordbruk, og ble derfor i hovedsak drevet av mer eller mindre profesjonelle fiskere. Videre re-presenterte kravet til større, havgående båter et kapitalbehov som samlet var enda større enn ved drivgarnsfisket, og bidro også til en spesialisering av dette fisket (Sørensen 1983, s.73).

Sett under ett ser en altså i makrellfiskets utvikling på 1800-tallet en hovedtendens mot et stadig mer kapitalintensivt, eksportorientert og spesialisert fiske. Makrellfiskets framvekst illustrerer således grunnleggende utviklingslinjer i norsk fiskerinnæring, som peker fram mot dette hundreårets moderne fiskerier.

LITTERATUR

- Berg, Irold, et al.: Norge fra u-land til i-land. Vekst- og utviklingslinjer 1830-1980. Oslo 1983.
- Dannevig, Hartvig W.: Fiske- og redskapsutviklingen på Sørlandet. Aust-Agder-Arv. Arendal 1975.
- Diriks, Carl Fr.: Om de forskjellige Slags Baade i Norge. Folketvennen b.12, Kristiania 1863.
- Friis, Peder Clausson: Om alle slags Diur som er udi Norrigh(1599). Samlede Skrifter - Udg. ved Gustav Storm, Kristiania 1881.
- Gøthesen, Gøthe: Norske båter.B.1 - Skagerrak-kysten. Oslo 1977.
- Haneson, Valdemar & Rencke, Karl: Bohusfisket. Göteborg 1923.
- Helland, Amund: Topografisk-statistisk beskrivelse over Lister og Mandals Amt I. Kristiania 1903.
- Hjort, Johan: Udsigt over havfiskets utviklingshistorie. Norsk Havfiske 1.del. Norges Fiskerier. Bergen 1905.
- Hodne, Fritz: Norges økonomiske historie 1815-1970. Oslo 1981.
- Iversen, Thor: Farkoster, redskaber og fangstmaader. Norsk havfiske 1.del. Norges Fiskerier. Bergen 1905.
- Iversen, Thor: Fiskeribedriften i sjøfartens historie. Den norske Sjøfarts historie. Bind III 2. Oslo 1929.

Kraft, Jens: Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge. Tredie del. Christiania 1826.

Ludvigsen, Peter: Kattegat-Skagerrak. Et stykke fællesnordisk regional kulturhistorie. Nord-Nytt nr.10, 1991.

Ludvigsen, Peter: Kattegat-Skagerraks kulturhistorie under 1800-tallet. Center-Nytt nr. 12, Aalborg Universitetscenter 1982.

Madsen, Andreas: Båtbygging på Hvaler i eldre tid. Norsk sjøfartsmuseum, skrift nr.18. Oslo 1934.

Rudjord, Kåre: Oddernes bygdehistorie. Kristiansand 1974.

Scotte, Lasse: Fiske och kapitalism. Nord-Nytt nr. 4, 1979.

Sejersted, Francis: Den vanskelige frihet 1814-1851. Norges historie, B.10, Oslo 1978.

Solhaug, Trygve: De norske fiskeriers historie 1815-1880, B.I-II. Oslo 1976.

Steen, Sverre: Kristiansands historie 1814-1914. Oslo 1948.

Strøm, Jan (red.): Norsk fiskeri- og fangsthåndbok. Oslo 1949.

Sundt, Eilert: Fiske makrel (Folkevennen b-13, 1864). I verker i utvalg - Bind 7: På havet. Oslo 1976.

Sørensen, Bjørne: Uthavn, loshavn og tollstasjon. En studie av ut-havnsamfunnet Ny-Hellesund på 1800-tallet. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen 1983.

Try, Hans: To kulturer - en stat, 1851-1884. Norges historie, B.11, Oslo 1979.

Wergeland, Nicolai: Christiansands Beskrivelse. Utg. Oslo 1963.

ARKIVALIA

Amtb. = Amtmannens femårsberetninger

Amtb.	1835	: Beretning om Kongeriget Norges oeconomicke Tilstand 1835	
	1836-40:	"	" 1836-1840 " " " 1843
	1840-45:	"	" 1840-1845 " " " 1847
	1846-50:	"	" 1846-1850 " " " 1853
	1851-55:	"	" 1851-1855 " " " 1858
	1861-65:	"	" 1861-1865 " " " 1868
	1866-70:	Beretning om Amtenes oeconomicke Tilstand	
		1866-1870	N.off.St.Christiania 1873
	1876-80:	"	" 1876-1880 " " " 1890
	1881-85:	"	" 1881-1885 " " " 1890

Agers. = Agershus amt
Brats. = Bratsberg amt (Telemark)
Jarls. = Jarlsberg og Laurvigs amt (Vestfold)
List. = Lister og Mandals amt (Vest-Agder)
Ned. = Nedenæs og Raabygdelagets amt (Aust-Agder)
Smaal. = Smaalshønenes amt (Østfold)

Fogdb. = Fogdenes innberetninger (Riksarkivet, Oslo/Statistisk Sentralbyrå)
Forarbeider til amtmenenes femårsberetninger (Serie B) 1815-1925
(Film Serie MR 60001)

Fogdb. 1856-60 - Nr. 10, Rull 10
" 1866-70 - Nr. 32, Rull 27